

İZMİR'E GELEN KADIN GEZGİNLER

Semra Daşcı*

ÖZET

Parlak Akdeniz güneşi ile Doğu, Batılılara göre bir erotizm, egzotizm ve mistisizm dünyası idi. “Öteki”ne duyulan bu ilginin birçok nedeni vardı. Kendi inanç geleneklerine ve alışkanlıklarına sahip farklı millet ve kültürlerden oluşan yapısı ile Osmanlı İmparatorluğu ise Batılılar için Doğu'nun en yakın yüzü idi. 19. yüzyıl boyunca Yakın Doğu, Avrupa dış politikasında giderek daha önemli hale gelmiş, aynı zamanda farklı konular arayan Batılı sanatçılar için değerli bir renk ve biçim dünyası oluşturmuştur. Bu çalışma, İzmir'i ziyaret etmiş kadın gezginleri ve onların kentle ilgili seyahat notlarını ele almaktadır. Bağımsız olarak ya da eşlerinin görevleri nedeniyle kente gelen kadınların sayısı 19. yüzyılda dikkat çekici biçimde artış göstermiştir. Henrietta Hamlin, Eliza Hamilton, Marian Postans Young, Henrietta Le Mesurier, Emelene Abbey Dunn, seyahat koşullarının büyük ölçüde düzeldiği 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın başlarında farklı nedenlerle Osmanlı topraklarına gelen kadın ziyaretçilerden sadece birkaçıdır. Söz konusu gezi kayıtlarının yazarları farklı gözlemlerle, farklı yönlere doğru bakmışlardır, böylece hepsi baktıkları yerlerde farklı şeyler görmüşlerdir. Bu bağlamda gezi notları kimi zaman taşıdıkları bazı önyargılara rağmen tarihsel anlamda değerlidir ve bize dönem ve kent araştırmaları konusunda önemli veriler sağlamaktadır.

Anahtar kelimeler: *Smyrna, İzmir, Osmanlı, kadın, gezgin*

ABSTRACT

The East with its bright Mediterranean sun was a world of eroticism, exoticism and mysticism for the Westerners. There were many reasons for this interest in “the other”. With its multinational structure composed of diverse nations and cultures had their own religious traditions and customs, The Ottoman Empire was the nearest face of the East for the Westerners. Throughout the 19th century, Near East became more important in European foreign policy and it also became a valuable world of colour and form for the Western artists who were looking for different subjects. This study covers

* Doç.Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü. semra.dasci@ege.edu.tr

the women travellers who have visited Smyrna (now Izmir) and their travel writings about the city. The number of the women, who came to the city independently or together with their husbands, rose remarkably in the 19th century. Henrietta Hamlin, Eliza Hamilton, Marian Postans Young, Henrietta Le Mesurier, Emelene Abbey Dunn are only a few women who visited Ottoman Lands for various reasons throughout the 19th century and beginning of the 20th century when the travelling conditions were greatly improved. The authors of these travel accounts looked through different eyes and in different directions, thus they saw different things where they looked at. In this context, despite authors' personal prejudices, all travel accounts have historical value and provides us important informations concerning the period and the city studies.

Key words: *Smyrna, Izmir, Ottoman, woman, traveller*

Smyrna... Doğu'nun incisi... Levant'ın yıldızı... Devlet-i Aliyye'nin ikinci büyük kenti... Doğu'nun en büyük limanlarından biri... Ve Doğu seyahatine çıkan sayısız gezgin, sanatçı, misyoner, elçi, bilim adamı ve daha birçokları için egzotik ve ilgi çekici bir durak. Yüzlerce seyahatnamede kimi zaman sayfalar doldurmuştur anlatılanlar, kimi zaman da birkaç satırla geçiştirilmiştir aceleyle. Birçok seyahatname ise yolcunun, geride bıraktığı yakınlarına yazdığı mektupların sonradan derlenmesiyle oluşturulmuştur. Her nasıl ortaya çıkmış olursa olsun bu seyahat yazıları, kent tarihine ilişkin değerli bilgiler ve çoğu zaman ilginç ayrıntılar içermekte, kentin geçirdiği aşamaların çok yönlü olarak izlenmesinde büyük önem taşımaktadır.

Avrupa'nın Doğu İmajı adlı kitabında Rana Kabbani, Doğu ile ilgili olarak yazılanların büyük bölümünde güçlü bir taraf tutmanın ve uydurmanın hissedildiğini ve yazılanların, sömürgeci görüşlere hizmet eden lekelenmiş bilgiler olduğunu ifade etmektedir.¹ Edward Said de bir Batı ürünü olan Oryantalizm'in onu yaratan kültürün ihtiyaçlarına cevap vermeye yönelik olduğunu düşünür.² Ancak çoğu zaman taşıdıkları önyargıya rağmen seyahatnamelerin ve bu kapsam içinde yer alan kayıtların taşıdıkları belgesel nitelik göz ardı edilmemelidir.

Oryantalizm'in bir bilim dalı haline geldiği 19. yüzyıl, aynı zamanda çeşitli nedenlerle Doğu'ya seyahat edenlerin de sayıca arttığı bir dönemdir.³ Çeşitli amaçlarla çıkılan bu gezilerin önemli bir durağı da Akdeniz'in en önemli limanlarından biri olan Smyrna, yani İzmir kenti olmuştur. Yabancıların, payitaht İstanbul'dan sonra en çok ziyaret ettikleri Osmanlı kenti olan İzmir, coğrafi konumu, iklim koşulları, halkın yaşam biçimi ve gelenekleri, antik kalıntıları, ticarî etkinliği, zengin tarım ürünleri, çarşı ve

¹ Rana Kabbani, *Avrupa'nın Doğu İmajı*, Çev. S. Tuncer, İstanbul 1993, s. 165-166.

² Edward Said, *Oryantalizm*, Çev. N. Uzel, İstanbul 1998, s. 40.

³ Osmanlı İmparatorluğu'na gelen Batılı gezginlerle ilgili olarak bkz: Gülgün Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları*, İletişim, İstanbul 2003, s. 31-97.

İzmir'e Gelen Kadın Gezinler

pazarları ile konuk yabancıların dikkatini çekmiş, kente dair yazılanlar içinde ilk vurgulanan ise kent halkının dinsel ve etnik çeşitliliği olmuştur.⁴ Kentteki bu renkli mozaik 1830'da İzmir'e gelen Fransız tarihçi Michaud tarafından, "... *Babil Kulesi'nde de herhalde ancak bu kadar farklı dil konuşulabilirdi...*"⁵ sözleriyle dile getirilmiştir. İzmir, 17. yüzyılda küçük bir ticaret merkezi olmaktan çıkarak Doğu Akdeniz'in en önemli limanlarından biri olma yönünde hızla ilerlemiş, 18. yüzyılda imparatorluğun ikinci büyük kenti haline gelen İzmir'e çeşitli nedenlerle gelen yabancı ziyaretçilerin bir bölümü geride incelenmeye değer eserler bırakmışlardır. Bu kayıtların İzmir için erken tarihli örneklerinden biri de, Niğbolu Savaşı'nda (1396) Yıldırım Bayezid'e daha sonra da Ankara Savaşı'nda (1402) Timur'a esir düşen Alman asilzadesi Johannes Schiltberger'e aittir. 1427'de esaretten kurtularak ülkesine döndükten sonra kaleme aldığı anılarında verdiği bazı bilgiler, üzerinden zaman geçmiş olması nedeniyle hatalı bulunmuş, tartışılmıştır. İlk kez 1469'da Augsburg'ta basılan kitapta Schiltberger, 1400'lerin sonlarında Anadolu'dan söz eden o dönemde başkent olan Bursa dışında Aydın, İzmir (metinde Ismira), Manisa, Denizli ve Saruhan'ı da gördüğü yerler arasında saymaktadır.⁶ İzmir'in kendini göstermeye başladığı 17. yüzyıla kadar, Kutsal Topraklara veya İstanbul'a gittiği bilinen birçok gezgin İzmir'e uğramamış, bu nedenle de kente ilişkin doyurucu bilgiler, ancak 17. yüzyıla ait gezi yazılarında kendini göstermeye başlamıştır. Bunlar arasında, 1610 yılında çıktığı Doğu seyahati sırasında İzmir'e de gelen George Sandys,⁷ 1611 yılında gelen İskoç gezgin William Lithgow⁸ ve 1612'de Kudüs'e giderken kente uğrayan Ermeni asıllı Polonyalı Simeon⁹ başta gelmektedir. 1678'de İzmir'e geldiği anlaşılan ve Hollanda elçisinin misafiri olan Cornelius de Bruyn ise seyahatnamesindeki çizimleri kendisi yaparak resim konusundaki yeteneğini de ortaya koymuştur.¹⁰

18. yüzyıla kadar Avrupa dışına seyahat etmek erkeklere özgü bir deneyim olarak görülürken, 19. yüzyılda seyahate çıkan kadınların sayısında önemli bir artış

⁴ İzmir'e gelen gezginler konusunda İlhan Pınar'ın belirtilen çalışmalarına bkz: *Gezginlerin Gözüyle İzmir, XVII. Yüzyıl*, Akademi, İzmir 1998; *Gezginlerin Gözüyle İzmir, XVIII. Yüzyıl*, Akademi, İzmir 1996; *Gezginlerin Gözüyle İzmir, XIX. Yüzyıl (1)*, Akademi, İzmir 1994; *Gezginlerin Gözüyle İzmir, XIX Yüzyıl (2)*, Akademi, İzmir 1996; *Gezginlerin Gözüyle İzmir, XX Yüzyıl*, Akademi, İzmir 1997; *Hacılar, Seyyahlar Misyonerler ve İzmir (1608-1918)*, İzmir büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2001.

⁵ J-F Michaud-J. F. Poujoulat, *İzmir'den İstanbul'a Batı Anadolu 1830*, Çev. N. Demirtaş, İstanbul 2007, s. 29-30.

⁶ Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1417)*, Çev. T. Akpınar, İstanbul 1997, s. 101.

⁷ George Sandys, *Relation of A Journey Begun An. Dom: 1610*, London 1615, s. 14-15.

⁸ William Lithgow, *The Total Discoursa of the Rare Advantures and Painfull Peregrinations of Long Years*, (ilk basım 1624), Edinburg 1770, s. 165-167.

⁹ Polonyalı Simeon, *Polonyalı bir Seyyahın Gözünden 16. Asır Türkiyesi*, Çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 2007, s. 31-32.

¹⁰ Cornelius de Bruyn, *Voyage au Levant*, (ilk basım 1714), Paris 1725, s. 69-111.

yaşanmıştır. Bu dönemde eşleri ile birlikte gelenler dışında, bilgi ve görgülerini arttırmak, yabancı ülkeleri tanımak, günlük yaşamın tekdüze sorumluluklarından kaçmak, hemşire ya da misyonerlik yapmak isteyen çok sayıda kadın kendisini Doğu topraklarında bulmuştur. Kadınları bu topraklara çeken nedenlerden biri bu ilkel ve egzotik yerleri görme arzusu iken, bir diğer neden bu yüzyılda sanat eğitimi almaya hak kazanarak erkek meslektaşları gibi yeni konu arayışı içine girmiş olmalarıdır.¹¹

19. yüzyıl, çoğu zaman eşleriyle birlikte Doğu'ya gelme olanağı bulan kadınlar için önemli bir dönemdir. Seyahat koşullarının daha güvenli hale gelmesi ile bu yolculuğa yalnız başına çıkmaya başlayan kadınların sayısında da artış meydana gelmiştir. Doğu'yu ziyaret eden bu kadınlar, kaleme aldıkları mektuplar ve günlüklerle, kimi zaman da yeteneklerini sergiledikleri resimler ve çizimlerle yaptıkları gezileri ölümsüzleştirmişlerdir. Kadınların yazmış olduğu seyahatnameler, erkeklerin girmesi mümkün olmayan yerlere yani harem, hamam gibi kadınlara özel mekânlara ilişkin bilgiler vermesi bakımından da önemlidir. Yabancı kadınlar, arkadaşları ya da yerli halkın ileri gelenleri tarafından davet edildikleri evlerde aile yaşamını ve yapısını, bireylerin birbirleriyle olan ilişkilerini, giyim tarzını, evin dekorasyonunu, misafir kabullerinde ve çeşitli kutlamalar sırasında uygulanan alışılmış ritüelleri, kısacası erkek gezginlerin tanık olamayacakları bazı ayrıntıları yazıya dökerek adeta kadınlara özgü özel bir edebiyat alanı yaratmışlardır.

Bu çalışmanın konusunu oluşturan kadın ziyaretçilerin tamamı İzmir'e seyahat amacı ile gelmemiş olsalar da genel anlamda gezgin başlığı altında bir araya getirilmişlerdir. Sayıları hiç kuşkusuz burada dile getirilenlerle sınırlı değildir. Kente gelme amaçları ne olursa olsun bu kadın ziyaretçilerin tuttıkları notlar ve kimi zaman yaptıkları resim ve desenler çeşitli yönlerden dikkate değerdir.

Eliza Mary Hamilton (1807 – 1851)

Kraliçe Victoria döneminin İrlandalı kadın şairi Eliza Mary Hamilton, 1835-1837 yılları arasında çıktığı Doğu seyahatinin bir durağı olarak İzmir'e gelen gezginlerden biridir. Dublin yakınlarında Dunsink'te, eğitimli bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Eliza Hamilton'ın babası avukat, erkek kardeşi ise daha sonra İrlanda Kraliyet astronomu olan Sir William Rowan Hamilton idi. Ünlü şairin doğduğu yerde kardeşleri ile birlikte sürdürdüğü sakin ve doğayla iç içe yaşamı yine aynı yerde son bulmuştur. Erkek kardeşinin Wordsworth, Coleridge gibi edebiyatçı dostlarıyla tanışan

¹¹ Necla Arslan Sevin, "19. Yüzyılda Yakındoğu'ya Giden İngiliz Kadın Sanatçılar", *Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu* (10–13 Ekim 2001), İzmir 2002, s. 525; Doğu'ya giden kadın gezginler hakkında daha geniş bilgi için bkz: Billie Melman, *Women's Orients: English Women and the Middle East, 1718-1918*, Ann Arbor, MI 1992; S. Foster, *Across New Worlds, Nineteenth Century Women Travellers and Their Writings*, Exeter 1990; Catherine Barnes Stevenson, *Victorian Women Travel Writers in Africa*, Twayne Publishers, Boston 1982.

Eliza Hamilton, 1833-51 yıllarında *Dublin Literary Magazine*'de E. M. H. monogramını kullanarak çok sayıda şiir yayınlamıştır. Hamilton'ın ilk şiir kitabı *Poems*, Kraliçe Victoria'nın taç giydiği 1838 yılında yayınlanmıştır.¹² Bir misyoner olmayı düşünecek kadar dindar olan Eliza Hamilton, 1835 yılı sonlarında iki arkadaşı ile birlikte Yakın Doğu gezisine çıkmış, Malta, İzmir ve İstanbul'u da kapsayan bu uzun gezi 1837 yılı ortalarına kadar sürmüştür.¹³ Eliza Hamilton'ın erkek kardeşine yazdığı 29 Mart 1837 tarihli mektup da onun İzmir'de bulunduğu zamanı açık bir biçimde ortaya koymaktadır.¹⁴ *Poems*'de yer alan şiirlerden ikisi, yazarın Doğu seyahatini ve İzmir'i hatırlatmaktadır. Şairin dindarlığını ve misyonerliğe sıcak bakışını da hissettiren bu şiirlerden biri, *Bay ve Bayan A---nın İlk Oğlunun Ölümü Üzerine-Smyrna'daki Amerikan Misyonerleri* başlığını taşımaktadır.¹⁵ *Bir Misyoner Eşinin Ölüm Döşegi ve*

¹² Virginia Blain, "Letitia Elizabeth Landon, Eliza Mary Hamilton, and the Genealogy of the Victorian Poetess", *Victorian Poetry*, Vol. 33, No. 1, Women Poets (Spring 1995), s. 31; Terry Castle (ed), *The Literature of Lesbianism. A Historical Anthology from Aristo to Stonewall*, New York 2003, s. 424.

¹³ Blain, s. 44. Kardeşi William Hamilton'ın şair Aubrey de Vere'a yazdığı 8 Ekim 1835 tarihli bir mektupta, kızkardeşi Eliza'nın iki yakın arkadaşı ile birlikte bir yolculuğa çıktığını, özellikle Malta, Smyrna ve İstanbul'u göreceklerini ve en azından bir yıl dönmeceklerini söylemektedir. Bkz: Robert P. Graves – Augustus de Morgan, *Life of Sir William Rowan Hamilton*, Vol. II, Dublin 1885, s. 165.

¹⁴ Graves – De Morgan, s. 196-197.

¹⁵ *BAY VE BAYAN A---NIN İLK OĞLUNUN ÖLÜMÜ ÜZERİNE – SMYRNA'DAKİ AMERİKAN MİSYONERLERİ*

"Tanrına git ey genç ruh!
Bir çiğ damlası gibi git,
Yazın ilk gülünün
Gündoğumunda açılan yaprakları gibi!
Fani gözlerimizin önünde silin
Ve öylece git billur masumiyetine!"
Ben de öyle düşünmüştüm, seni uysal mağdur!
Cennetin göz alıcı gayesine aramak için
Ruhunun hassas ve temiz kanatlarını
Açışını ilk duyduğumda
"Git güzel çiçek" dedim,
"Kim, söyle kim ağlar erken ölenin ardından?"
"Küçük kalbin sakince soluyacak
Rayıhalı hayatını uzaklara;
Kırıksıklığıyla dalgalanacak
Tek bir karanlık günah bile olmadan hatırda
Akarken ölümün sessiz akıntısı,
İleri doğru taşırken seni sükünete.
"Semavi uçuşunu hüzünlendirecek

Tek bir yabani korku yahut keder,
Ya da ıstırap veren bir aşk sızısı olmadan,
Sen, arı ve değerli güvercin!
O uzaktaki sonsuzluğun dünyasına
Giden yolda hiçbir karanlık olmadan.
"Uzun ve bitkin yıllar boyu
Mağrur yüreğinin amansızca saklayacağı
Bizleri sıkıntıya düşüren
Düşüncelerin ve yanan gözyaşların
O ürperten, o hepten aşağılayıcı saate kadar
O aldırışsız sağanağı izlemek için bükülür ileri doğru;
Ve ruhum ve zihnim yol verir sonunda,
Dolaşırken nefesinde geçmişle.
"Fakat sen!—senin için bir Geçmiş yok,
Yıldızlardan, güneş ışığından
Ve dünyadaki saatlerini aydınlatan
Sevginin gülümseyişlerinden başka anı yok.
Sen yalnızca seyrettin dünyayı ve uzaklaştın
Bilinmeyen, tadılmayan elemden."
Geçmişte kaldı ne var ki! Senin,
Olabildiğine masum senin ardında kaldı.
Ölümün derin ve soğuk suları belirsizce yuvarlandı,
Affetmedi bebek yüreğini:
Ölümünle hepsi bitti ama,
Ve acı bir daha asla dokunmayacak sana.
Çiçekler içine kapanırken ve ay
Servi ağaçları üzerinde yükseldiğinde,
Ölümsüz çiçek ürperdi soğuk gece esintisinden
Tıpkı dünyadaki çiçekler gibi;
Tıpkı onlar gibi büktü kırılğan yapraklarını,
Yorgun gövdesinin üzerine çöktü;
Dinlenmek, o ihtişamlı insanlarla,
Bu ağırbaşlı toprağın şehitleriyle uyanmak için.
Doğudaki ay ışığından dökülen,
Dudaklarını aydınlatıp seni,
Ölüm için fazla güzel gösteren,
O harici parlıltı değildi.
Hayır! O gece aslında görünen,
Yüzünden akan bir parlıltıydı,
Bir ışık ama dünya semalarından değil,

Mesih'inin gözlerinin ışığı!

Ah, o heykel gibi beyaz uzanmış,
O güzel ve asil eller!
Zarafetlerinin o harikulade gizemi
Hayatla birlikte göçüp gitmedi.
Kar gibi ayaları his ve ruh dolu
Dilleri vardı ancak soğuk ve sakin;
Saydam parmakları hareketsiz
Yüreği titreten bir hitabet.

Git! Durgun alnınun üzerine düşmüş
Tek bir dünyevi gözyaşıyla git.
Kıskanmanın kasvetiyle üzülmede yürek,
Şimdi sana yukardan bakarken.
Git! Sen küçük çocuk, cennete git!
Kutsanmış bir yer verildi sana.

Ama hayır! İhtişamlı bir felaket bu,
Yaşamaya ve hayatın ölümden
Daha acı olduğunu sakince öğrenmeye
Olan yılmaz inancı kuvvetli:
Bütünü taşıyan O'nun ezdiği,
Aşağıdaki bu kirli dünyadan
Asla bilemeyeceklerini bilmeye
Lekesiz ruhundan karanlık bir dehşetle!

Yaralı ve ayağa kalkamayacak kadar bitkin
Ancak bizi O'nun ellerinden çekip almak isteyen
Cehennemin güçlerine başkaldıran
Ölümlü tarlasındaki savaşılar gibi.

Ve asla sönmeyen cesareti yükseklerde,
Dünyaya ve göğe yukarıdan bakmak için,
İlerle, düşmeden ve yılmadan
Geç kederin en ağır gölgesinin içinden!

İşte bak, böyle verilmedi sana,
Didinmece ve vahşi mücadele;
"Gündüzün sıcağı ve yükünü"
Taşmadın sen!—
Korkak ve zayıf ruhum utansın!
Cesaretsizler gibi konuştum ben de.
Geçmişte kalan tüm o hummalı imtihanlar,
Hayat halen devam ederken gelecek olan her şey,
Ölümün, bütün keder ve günahın üzerine basan
İçteki o muzaffer coşku adına,
Ey kutsanmış çocuk,
Kıskanmıyorum senin
Erken mezarını ve gözyaşından arınmış yerini

İzmir.

*Mezarı*¹⁶ adını taşıyan ikinci şiirde ise Hamilton, mavi Ege, Ionia gökleri, Homeros, Roma kemeri harabeleri, koyu renkli serviler, ırmak kenarı (Meles kastediliyor),

Bkz: Eliza Mary Hamilton, *Poems*, Dublin 1838, s. 35-39.

¹⁶ *BİR MİSYONER EŞİNİN ÖLÜM DÖŞEĞİ VE MEZARI*

"BENİM ruhumun kendi seçtiği! Yanıma gel—
Sev! Niye tutarsın beni burada?
Dünyanın en güneşli gökyüzü karanlık bana,
Bırak beni, bırak öleyim!

"Tutma beni! Bu ziyan olmuş kalpte
Sürekli bir humma yanmakta,
Sönmüş gözüme bak,
Gözbebeğim! Bırak öleyim!

"Bir zamanlar istediklerinden
Ruhum ne denli usandı bilmiyorsun,
Ah, hissettiklerini bir hissetsen,
Merhamet eder, izin verirdin ölmeme.

"Ama hayır! Acı ve kederin dünyasından,
İzin vermiyorsun gitmeme,
Kurtarıcıma doğru uçamıyorum,
Bırakmıyorsun ki beni, öleyim!

"Gör! Şafak soluklaştırmakta ay'ı,
Evet! Sabah olacak birazdan,
Bütkin bir gün daha yanaşmakta,
Şimdi bırak beni öleyim, bırak da öleyim!

"Affet beni sevdiğim! Bu yanlış,
Fakat istirahat için İsa'nın hasretini çekmekteyim—
Öp beni—veda iç çekişimi al—
Geride kaldı artık—ben ölmekteyim."

Kaçarken döküldü sönük dudaklarından gizemle,
Berrak ve coşkulu bir müzik!
Ölenlerin uzaklardaki ilk ilahilerini duymanın,
İzni verilmişti biz dünyadakilere.
Cennetin saraylarına girerken şarkı söylemeye devam etti!
Dinlerken şaşkınlık içindeki kalpler, bir yankı duyuldu
Sevinçli bir şükranla, kurtulmuş ve gitmişti
Ebedi tahtın çevresindeki göz alıcı koroya katılmak için.
Yabancı bir sahildeki o güzel bayan!
Okyanus ötesinde, batıdaki evinden uzaklarda,
Onu ilk gördüğümde, sakin ve de telaşın ışığını taşıyan yanaklarında
Ve parlak ve ölümcül gökyüzü kadar tatlı gözlerinde
Hayat neredeyse sönmüştü.
Okyanusun köpüğünün ardında, altında uyuduğu gökyüzü.
Bendeki hoş edasıyla ördüğüm,
Uzun ve siyah örgülerini kesip
Artık asla göremeyeceği uzaktaki arkadaşları için dua etti.
O bilindik örgüler ki,

Altlarında sevgili soğuk alının üzerine,
Ve hareketsiz göğsüne doğru uzanırdı:
Zayıf eliyle hediye olarak iliştiirdi onları sonra,
Sevginin son yazılı sözcükleriyle;
O zaman beridir Efendisi kirlenmemiş sükunetinde onu beklemekte.

Vakur gururla kabul edilen o hüznünlü görevi
Yerine getirdi elim:—o benim için bir gelindi,
Gökteki damadı acele etti ve bana düşmüştü
Bekleyişini paylaşmak ve parlayışını izlemek
Günden güne artan dünyevi zarafetiyle,
Ziyankâr acılar yavaşça tüketirken onun ölümlü toprağını tüketirken.

Yatağının başucunda gece nöbetlerinde,
Kutsanmış sözlerini dinlemek,
O'nun huzurunu yayışını ve
Ruhunu rahatsız eden o nadir iç çekişleri görmek bana düşmüştü.
O görkemli gece yarıları, o uzaktaki doğu gökleri,
Gözlerinden daha sakın olmayan hareketsiz konaklarındaki,
O delici ihtişam, muhteşem ve üstün,
Baktı karanlığın içinden
Beklerken dünyamızdan ışıklarını çekeceği o şafağı.

Ve sonunda geldi sessiz nefesi
Sevginin gür müziği üstünde süzüldü ölüme doğru,
Kurtarıcısının ışığına kavuşup alkışlamak ve
Her şeye şifa olan "Dürüstlüğün Güneşini" kutsamak için.

Berrak altın havanın içinden geçen deve çanları
Onun yalnız ve servi gölgesi altındaki mezarı üzerinden
Vahşi ve ağırbaşlı engin melodileriyle,
Çöle doğru hareket etmekte:—
Dev kara tepeler bağlamakta ufku,
Ve en az yeryüzü kadar eski görünmekte:
Uzaklarda kalan Geçmişin kötü gölgesi,
Yayıyor etrafa ve tüm toprağa,
Tıpkı yaradılışın şafağının akıldan gitmeyen anıları gibi.
Bırakın o mezarın başında (küçük bir çocuğun,
Etrafındaki sessizlikteki tek yoldaşının)

Suriye tenhalarına giden alevli yolunda bir ara versin,
Yahudiye 'ye bağlanmış yalnız seyyah,
Bırakın dinlensin akşam olup, içerilere doğru
Çiçekler içine kapanırken sessizliğe doğru yitip giden,
Mavi Ege'nin o tatlı taze rüzgârı eserken
Ve uyanan huzurlu ve cömert gece,
Soğuk nefesi ve neredeyse baş döndüren gözleriyle,
Çağırır öğle vakti yıkucularını,
Sabah yerini, çoğu için neşeli bir güne bırakıp
Neşeli ve savruk Yunanlılar İyonya göklerine akarken.

zakkum çiçekleri, gülümsemesindeki çekicilikten bu ad verilen “Paradiso”, gümüşü zeytin dalları gibi ifadelerle dolaylı olarak anlatmıştır İzmir’i. Hamilton’ın bu şiirleri, gezgin olarak kente gelmiş ünlü bir kadın şairin kaleminden çıkmış örnekler olarak ilgi çekicidir.

Letitia Elizabeth Landon (1802-1838)

İzmir ile ilgili bir başka şiir de yine Victoria döneminin ünlü kadın şairlerinden biri olan Letitia Elizabeth Landon’dır (1802-1838) (**Res. 1**). Edebi çalışmalarında L.E.L. monogramını kullanan Landon, 1830’larda Eliza Hamilton’ın gözlerden uzak dindarlığının tam tersine daha bohem bir dünyada, Londra’nın parlak ışıkları altında

*Burada ay ışığı hala dans etmekte, ay ışığının şarkısı söylenmekte
Manzara sade ve ciddi, yanlış bir güzellikte,
Burada temiz parmaklar ince gitarları uyandırmakta,
Fazlaca sakın yıldızlara alay geçer gibiler,
Bırak o gezgin, orada, o mezarın başında dinlensin,
Birkaç durgun dakika boyunca!— Ah,*

*O tek noktaya düşen,
Dünyevi şanın yayamadığı canlı ışığı
Hissetmek için ruhuyla bir bütün olabilse,
"Aziz ölümler" üstündeki daha gururluca toprağın etrafına
Daha acınası bir haşmet;
Ayrılacak oradan bir rüyadaymışçasına
Ve her şeyi fetheden, bahar gazaplı Romalıların izini üşüyerek gören
Homeros’un başında şarkı söylediği*

*O ölümsüz dereden bile geçecek sakince,
Geçecek Yıkık dökük kemerlerin,
O perili toprağın üzerindeki her bir ağacın arasından,
Her bir adımıyla karanlık servi ormanlarına yürüyecek,
Nefes aldıkları o dere kenarındaki hoş kokulu yabani otların üzerinden geçecek.*

*Yazın uzun, yalnız bulutsuz nice saatleri boyunca,
Nehir kenarına yakın
Zakkum çiçeklerinin akkor kızarıklıkıyla.
Gülümseyişinin büyüüne kanarak,
Safça "Cennet" adı verilen o sihirli vadinin önünde eğilenler dahi,
Geri alamayacak onun yükseklere bakan hayran bakışlarından,
Yeryüzünün çelişken küçük büyüündeki,
Hayal gücünün manevi gözümlü.
Ve o zaman bir kez daha akacak yolunun altında
O en derin, masmavi, genişçe köpüren, berrak ve özgür deniz.
1838.*

Bkz: Hamilton, s. 186-191.

yükselen bir şairdi.¹⁷ Batı Afrika'da Cape Coast valisi olarak görev yapan George Maclean ile evlenerek oraya yerleşen ünlü şair, kısa bir zaman sonra şüpheli bir biçimde

Res. 1: Letitia Elizabeth Landon'ın Portresi. Sanatçı Daniel Maclise. Fisher's *Drawing Room Scrap-Book*. L. Elizabeth Landon. Baş sayfa.

burada ölmüştür. Otuzaltı yaşında hayatını kaybeden ünlü şair, odasına giren hizmetçisi tarafından elinde prusik asit içerdiği anlaşılan boş bir şişeyle yerde yatar halde bulunmuştur.¹⁸ Kısa yaşam öyküsü incelendiğinde Letitia E. Landon'ın İzmir'de bulunduğunu gösteren kesin bir bilgi olmasa da şiirlerinde sık sık Doğu'ya yer verdiği görülür. Aşk, şövalyelik, Doğu'nun debdebesi Landon'ın hayal dünyasını ve yaratıcılığını körüklemiş konulardır. Onun Oryantalizminin Byron'ın Doğu masallarına dayandığı söylenmektedir.¹⁹ 1840'da şairin ölümünden sonra yayınlanan *Fisher's Drawing Room Scrap Book* adlı kitapta Landon'ın şiirlerinin aralarında dışında, çeşitli gravür ve çizimler de yer almaktadır. Bunlar, şiirlerin konu ve içeriklerine uygun olarak seçilmiş

çalışmalardır. *İstanbul'da Sultanahmet Camii*,²⁰ *Tatlı Sular Vadisi*²¹ ve kentten çok Homeros'un kendisini konu aldığı *Smyrna*²² başlıklı şiirler için Thomas Allom'un bilinen bazı gravürleri kullanılmıştır.

¹⁷ Blain, s. 31.

¹⁸ Grace & Philip Wharton, *The Queens of Society*, New York 1861, s. 189–194.

¹⁹ Daniel Riess, "Laetitia Landon and the Dawn of English Post-Romanticism", *Studies in English Literature 1500-1900*, Vol. 36, no.4 (Autumn, 1996), s. 815, 818.

²⁰ Letitia Elizabeth Landon, Mary Howitt (ed.) *Fisher's Drawing Room Scrap-Book*, London 1840, s. 28-29.

²¹ Landon, s. 38-39.

²² SMYRNA

Smyrna'da bir sokak!
Bilmediğim Smyrna'yı düşündürüyor bana,
Homer'in uzun zaman önce

*Smyrna 'da çocuk olması dışında.
Onun doğumuna yedi şehir talip olsa dahi
Umurunda değil,
Smyrna yeryüzündeki tüm şehirlerin
Bir adım önünde gelir!*

*Ve kim diyebilir çocukken
Bu sokakta oynamadığını,
Annesinin kapısının önünde oturup
Tatlı nağmeler mırıldanmadığını?*

*Evet, bu sokaktaydı
O açık kapı
Critheis 'in oturduğu, ekmeğin için eğirdiği-
Şairin zavallı annesi.*

*Ve işte orada oğlu, yanında oturuyor (yanına oturmuş)
"Biraz daha anlat" diyor.
"Tatlı annem, Troya Savaşları 'nı"
"son derece etkiliyorlar beni"*

*"Ve bana Tanrı gibi adamı anlat,
Ulyses ve çektiklerini.
Öyküsünü sevdiğim,
Her gittiği yerde onunla olduğum için"*

*Ve Critheis anlattı öyküyü
Görmeyen oğluna
Ulysses 'i ve acılarını
Ve Troya Savaşları 'nı.*

*Orada oturdu tüm gün, eğirdi
Ve Phemius yollarda
Sabah, akşam okuluna
Hergün onlara dikkatle baktı*

*Anne uysal ve gençti,
Çocuk kördü ama
Phemius öğrencileri arasında görmemişti
Böyle fevkalade adil bir çocuk,
Böyle şahane çehresi
Böyle düşünceli havası olan.*

*Ve böylece anne ve oğul
Tatlı bir düşünce oldu
Phemius 'un iyi yüreğinde
Okulunda öğrettiği sırada*

*Ve eve gidiş yolunda
İsteyen ayaklarını durduruyordu orada
Çocuğu bir ders anlatırken dinlemek için
Ya da tatlı nağmelerini mırıldanırken*

*Ah, Lesbian denizi kıyısındaki şehir
Ne büyük şeref bilmek*

Mary Georgiana Emma Dawson-Damer (1848 ölm.)

Soylu bir İngiliz ailesinden gelen Mary Georgiana Emma Seymour, kendisi gibi bir İngiliz soylusu olan politikacı eşi Albay George Lionel Dawson-Damer (1788-1856) ile birlikte 1 Ekim 1839'da bir Doğu seyahatine çıkmıştır. İtalya'nın Trieste limanından "The Prince Metternich" gemisi ile başlayan yolculuk, Yunanistan üzerinden Türkiye, Mısır ve Kutsal Topraklar'a uzanmış, Mary Dawson-Damer bu yolculuğa dair izlenimlerini 1841'de Londra'da iki cilt olarak basılan *Diary of a Tour in Greece, Turkey, Egypt and the Holy Land* başlıklı kitabında bir araya getirmiştir. Kitabın önsözünde yazar, gözden kaçmış sayısız hata ile bu kitabın aslında birkaç özel kopya olarak düşünüldüğünü ve amacının, çocuklarına bu yolculuk ile ilgili okunacak bir şeyler bırakmak olduğunu belirtmektedir. Ayrıca yazar, iki ciltte yer alan gravürlerin gezi sırasında kendilerine eşlik eden Mösyö Chacaton'a²³ ait olduğunun altını çizer.²⁴ 26 Ekim 1838 Cumartesi sabahı İzmir açıklarına vardıklarında Mary Dawson-Damer, Atina'nın tatsız çoraklığından sonra Smyrna'nın uzun servileri ve palmiye ağaçlarının yeşilliği ile ferahladıklarını ifade eder. Karaya çıkmalarının ardından konsoloslarına giden gruba, kendilerine eşlik etmesi için konsolos tarafından bir dragoman ve koruması için de silahlı bir yeniçeri verilir. Pembe sarıklı, sarı ayakkabılı dragoman ve yeniçeri ile birlikte dar, kirli ve kötü döşenmiş buldukları sokaklardan geçerek çarşığı ulaşırlar. Her adımda yeni ve ilginç bir şeyle karşılaştıkları bu gezinti sırasında havayı dolduran tütün kokusundan ne kadar hoşlandıklarını da satır arasına eklemiştir yazar.²⁵ Doğu'ya seyahat edenlerin en ilgi çekici buldukları yerlerin başında gelen çarşı ve pazarlar, Mary Dawson-Damer'in ve yanındaki grubun da ilgisini çekmiş, Oryantal ve gayri-Avrupaî buldukları her şey onları eğlendirmiştir. Dükkânlarının önünde bir yandan tütün içerken, diğer yandan mallarını peçeli kadınlara beğendirmeye çalışan satıcılar, giysiler ve insan tiplerindeki çeşitlilik, siyah köleler, mollalar, at üzerindeki Arap görünüşlü erkekler ve olağanüstü bir yaya yoğunluğundan bahsedilmektedir. Çarşıdaki bu yoğunluk içinde durmaksızın süren bağrıışlar, gürültüler, devecilerin, satıcıların ve başka birçok şeyin bu karmakarışık gürültüsü yazara Babil Kulesi'ni hatırlatmıştır. Yazar, gruptaki kadın arkadaşı ile birlikte bir ipek tüccarı ile pazarlık ederken, eşi George Dawson-Damer, bitişikteki kahvehaneden bir çubuk ve kahve getirterek caddeyi izlemek üzere oturmuştur. Ortam onlar için o kadar farklı ve ilgi çekicidir ki, üç saat yürümesine rağmen yorgunluk hissetmemiştir yazar. Mary Dawson-Damer ve beraberindeki grup,

*Homer'in bu sokakta şarkı söylediğini
Birkaç bin yıl öncesi!*

Bkz. Landon, s. 35-36. Hande Akıman'a katkısı için teşekkür ederim.

²³ Doğu konulu resimleri ile ünlü Fransız sanatçı Jean Nicholas Henri de Chacaton'dur (1813-1886).

²⁴ Mrs. G. L. Dawson-Damer, *Diary of a Tour in Greece, Turkey, Egypt and the Holy Land*, Vol. I, London 1841, s. iii-iv; 2.

²⁵ Dawson-Damer, s. 79-80.

kentin en konforlu oteli olduğu söylenen Pension Suisse’de dinlendikten ve kendilerini ziyarete gelen Hollanda başkonsolosu ile vakit geçirdikten sonra akşama doğru aynı gemi ile İstanbul’a doğru yola çıkarlar.²⁶

Henrietta Hamlin (1811 – 1856)

İzmir’e, Mary Dawson-Damer ile aynı yıl gelen bir diğer kadın ziyaretçi ise Henrietta Hamlin’dir. Kendisi de bir misyoner olan Henrietta Anna Loraine Jackson, 1838’de misyoner Cyrus Hamlin²⁷ ile evlenmiştir.²⁸ Eşinin, kendisi hakkında az konuşmayı seven, çok dua eden, alçakgönüllü, hayırsever, sabırlı ve uysal olarak tanımladığı Henrietta’nın ölümünden sonra derlenerek basılan kitap, kendisinin yazdığı ve kendisine yazılan mektuplardan, hakkında anlatılanlardan ve tuttuğu notlardan oluşmakta, yaşam öyküsü de aynı kitap içinde yer almaktadır (**Res. 2**). Burada, Henrietta’nın çocukluğunda yaşlılarından farklı olarak çocukça ilgiler yerine entelektüel uğraşlara yöneldiği, doğa ile ilgili olduğu ve sallanan sandalyede saatlerce kitap okuduğu belirtilmektedir. Okul yıllarında doğaya olan aşırı düşkünlüğü, ilerleyen yıllarda yerini dinsel duyguların almaya başlaması ile eğitimini bu yönde ilerletmesine neden olmuştur.²⁹ Misyoner olarak Aralık 1838’de çıktıkları yolculuğun sonunda Cyrus ve Henrietta Hamlin İzmir’e varırlar. Bir fırtınadan kaçmak amacı ile sığındıkları Foça Körfezi’nde geminin penceresinden dışarı baktığında gördüğü yeşil kıyı manzarası bir doğa tutkunu olan Henrietta Hamlin’i çok etkiler; alışılmışın dışında ve hayal edilmesi güçtür. Akdeniz yolculuğundan büyük keyif aldığını belirten Henrietta ve eşi, 18 Ocak 1839’da İzmir’de vardıklarında nezaketle karşılandıkları Mr. Temple’in³⁰ evine giderler.³¹ İzmir’e, evinde misafir oldukları kişilerden biri de yine misyoner olarak

²⁶ Dawson-Damer, s. 81–83.

²⁷ Cyrus Hamlin (1811-1900), 1810 yılında kurulan American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) tarafından görevlendirilerek Osmanlı İmparatorluğu’na gelmiş, Robert Kolej’in kuruluşunda görev yapmış ve uzun yıllar başkanlığını yürütmüştür. Otuzbeş yıl yaşadığı imparatorluktaki yaşamını, çalışmalarını ve Türkiye’de bulunduğu dönemi anlatan kitaplar kaleme almıştır: *Among the Turks*, American Tract Society, New York 1877; *My Life and Times*, Congregational Sunday School and Publishing Society, Boston ve New York 1893.

²⁸ Margarite Woods Lawrence, *Light on the Dark River; or Memorials of Mrs. Henrietta A. L.Hamlin, Missionary In Turkey*, Boston 1856, s. 83.

²⁹ Lawrence, s. 16, 26-39.

³⁰ Daniel H. Temple, American Board’un (ABCFM) Smyrna, yani İzmir’de görevlendirdiği misyonerlerden biri olarak Malta’daki görevinden sonra 23 Aralık 1833 yılında İzmir’e gönderilmiştir. Bkz: Joseph Tracy ve diğ., *History of American Missions To The Heathen from Their Commencement to the Present Time*, Worcester 1840, s. 235; Daniel H. Temple, *Life and Letters of Rev. Daniel Temple: for Twenty Three Years A Missionary of the ABCFM in Western Asia*, Boston 1855, s. 101. Temple’in 1833-1844 yılları arasında İzmir’de görev yaptığı döneme ilişkin anıları ve yazışmaları için bkz. Temple, s. 101-372.

³¹ Lawrence, s. 126.

Res. 2: Henrietta Hamlin. *Light on the Dark River*'dan. Baş sayfa.

bölgede etkin olan Mr. Adger'dır³². Yazara göre kentin en güzel yerinde bulunan bu evin kapısının önünden Meles Çayı akmakta, çok sayıda kubbe ve minaresi ile güzel bir manzaraya bakmaktadır. Uzaklarda görünen dağlar, bir başka yönde bahçeler ve servi ağaçlarının koyu yeşilliği ile bir Türk mezarlığı, bir tepenin yamacında eski bir kale kalıntısı görülebilenlerdir. Henrietta Hamlin, kentte bulunan diğer misyonerler Mr. Adger ve Mrs. Riggs³³ ile birlikte, kente gelen tüm yabancıların yaptığı gibi eski kaleyi görmeye gitmiştir; Aziz Polycarp'ın şehit edildiği söylenen amfitiyatronun kalıntıları, antik tiyatro, Yahudi mezarlığı ve yine hemen her gezginin sözünü ettiği deve kervanı onun notlarında da yer almıştır.³⁴ Henrietta Hamlin'in İzmir'le ilgili yazdıkları sınırlıdır; daha sonra İstanbul'a gitmeleri nedeniyle, sonraki yazıları İstanbul'a dair izlenimlerini ve buradaki yaşamlarını konu almaktadır. Akciğer hastalıklarına eğilimli bir yapısı olan Henrietta Hamlin beş kızı ile eşini geride bırakarak 1856'da yaşama veda etmiştir.³⁵ İstanbul'da Feriköy Protestan Mezarlığı'na defnedilmiştir.

Mary Van Lennep (1821-1844)

Mary van Lennep (**Res. 3**), Henrietta Hamlin gibi bir misyoner olan eşi Henry John Van Lennep'le birlikte gelmiştir İzmir'e. Dinsel konulara eğilimi ve misyoner olma isteği küçük yaşlarda kendini gösteren Mary Elizabeth Hawes Van Lennep, oniki yaşına geldiğinde Hartford Female Seminary'ye başlamış ve 1838'e de mezun olana kadar devam etmiştir.³⁶ İleriki yıllarda misyoner Henry van Lennep (1815 –1889) ile evlenen Mary, onunla birlikte seyahat etmiş ve görevlerinde kendisine yardımcı olmuştur. Evli misyoner çiftlerin görev için birlikte gönderilmeleri, 19. yüzyılın başlarında yaygınlaşmaya başlanmış, özellikle Ortadoğu'da yabancı ve bekâr erkeklerin toplum tarafından hoş karşılanmayacağı da düşünülerek evli misyonerlerin gönderilmesi uygun görülmüştür. İyi bir eğitim almış ancak çalışma yaşamına katılmamış kadınlar, gönüllü olarak bu faaliyetlere katılarak hizmet etmişler, aynı zamanda misyonerlik yoluyla toplumda daha saygın bir yer edinmişlerdir. Bunun yanında eğitilmiş ve modern kadınlar olarak gittikleri bölgelerde örnek alınabilecek kişiler olmaları da tercih edilmelerinde etkili olmuştur. Gittikleri yerlerde yalnızca giyim-kuşam değil, aritmetik,

³² John B. Adger, 1834'te misyona katılmak üzere Boston'dan İzmir'e gelmiş, özellikle Ermenilerle çalışması için gönderilmiştir. Bkz: Tracy ve diğ., s. 251.

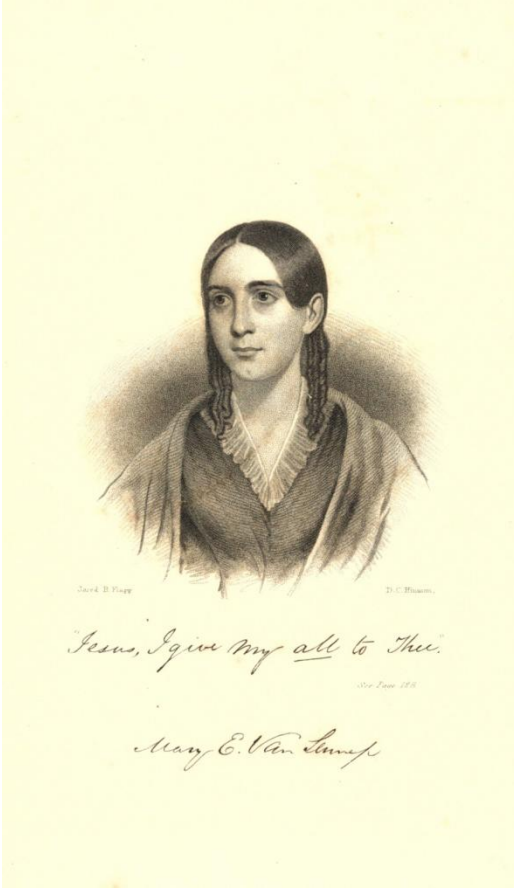
³³ Elias Riggs, 1832'de karısı ile birlikte Yunanistan'da görev yapmak üzere Boston'dan gönderilmiş, 2 Kasım 1838'de ise İzmir'e gelerek D. Temple ile birlikte İzmir'de basılmakta olan dinsel içerikli kitapların basım işlemleri ile ilgilenmiştir. Bkz: Tracy ve diğ. s. 225, 299.

³⁴ Lawrence, s. 127-128.

³⁵ Cyrus Hamlin, *My Life and Times*, Boston ve New York 1893, s. 159; Lawrence, s. 283.

³⁶ Mary E. Hawes van Lennep ve Louisa F. Howes, *Memoirs of Mrs. Mary E. Van Lennep: Only Daughter of the Rev. Henry J. Van Lennep, Missionary in Turkey*, Hartford 1848, s. 19, 32.

okuma-yazma, yabancı dil, hatta dikiş-nakış gibi dersler vererek kadınların eğitimine ve gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Kadın misyonerler, sosyal yaşamda erkek misyonerlerin giremeyeceği daha kapalı ve özel alanlara ulaşabilmeleri bakımından da

Res. 3: Mary Elizabeth Hawes van Lennep'in Portresi. Sanatçı Jared B. Flag. *Memoirs of Mrs. Mary E. Van Lennep*'ten. Baş sayfa.

önemliydi. Misyoner kadınların gösterdikleri başarıları gören Amerikan misyonerlik kurumları, 19. yüzyılda daha fazla kadın misyoner görevlendirmiş, hatta bu kişileri göreve hazırlamak amacıyla çeşitli eğitim kurumları açmıştır. Kadın misyoner adaylarına bu kurumlarda dinsel konular dışında, eşlerine misyonerlik çalışmaları sırasında yardımcı olabilmeleri için çeşitli bilgiler, öğretmenlik, annelik ve domestik becerilerle ilgili bir eğitim verilmiş, yeni karşılaşacakları yabancı kültürlerde gereksinim duyacakları moral ve dayanma gücü bakımından da desteklenmişlerdir.³⁷

Kendisi de bir misyoner olarak eğitilen Mary van Lennep'in misyoner eşi Henry van Lennep, bir tüccar olan Richard van Lennep'in oğlu olarak İzmir'de dünyaya gelmiştir. Tanınmış ve eğitilmiş bir kökten gelen Hollandalı aile, Henry van Lennep'i onbeş yaşında iken Amerika'ya göndermiştir. Burada dil ve din eğitimi alan Henry, American Board Örgütü (ABCFM) tarafından 1840'ta Anadolu'ya gönderilmiş, ilk eşinin ölümü üzerine 1843'te döndüğü Amerika'da, burada sözü edilen Mary Elizabeth Hawes ile ikinci evliliğini yapmıştır. 1844'te ikinci eşini de kaybeden Van Lennep, bir misyonerin

³⁷ M. Gökhan Dalyan, "Amerikan Misyonerliğinde Kadın ve Kadının Rolü (Ortadoğu Örneği)", *Turkish Studies: International Periodicals Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C.6 / 2 Spring 2011, s. 342-343. 19. yüzyılda (1883'e kadar) Anadolu'da görevlendirilen kadın misyonerler için bkz. Dalyan, s. 351-353.

kızkardeşi ile üçüncü evliliğini gerçekleştirmiştir. İzmir, Van Lennep'in 1840 yılında misyonerlik faaliyetlerine ilk başladığı yerdir; daha sonraki yıllarda Tokat ve İstanbul'da da görev yapmış, çalışmalarını Ermeniler üzerinde yoğunlaştırmış,³⁸ gözlem ve çalışmalarını yazmış olduğu kitaplarda okuyucu ile paylaşmıştır.³⁹

Mary Van Lennep'in ölümünden sonra 1848'de basılan ve yaşam öyküsü ile uzakta iken ailesine yazdığı mektuplardan oluşan kitap, onun İzmir'e dair izlenimlerini de içermektedir. Mary'nin annesine yazdığı mektuplardan biri, onun İzmir'e bir an önce ulaşmak için ne kadar istekli ve coşkulu olduğunu ortaya koymaktadır. Ege adalarına gelmelerine rağmen pruva rüzgârının elverişli olmaması nedeniyle adalarda beklemeleri Mary van Lennep'in satırlarına "...Smyrna'ya bu kadar yakinken sabretmek ne kadar da zor..." sözleriyle yansımıştır.⁴⁰ 24 Kasım 1843'te yazdığı mektupta ise manzara karşısındaki duygularını şu sözlerle dile getirir: "...Sana, bulutsuz, güzel bir gökyüzünün altından yazıyorum ve şimdiye kadar hayal ettiğimden çok daha güzel bir manzarada yol alıyoruz. Sevgili anne, bu Smyrna körfezi, pitoresk dağ zirveleri ve onu çevreleyen yeşil yamaçları ile gözlerimi ve de kalbimi dolduruyor..." Ancak büyük bir hevesle geldiği İzmir'de rahatsızlanan Mary van Lennep, bir ayı odasında ve yatağında geçirmek zorunda kalır.⁴¹ Terası körfez manzarasına hâkim olan evlerini sade ve Amerikan tarzında döşeyen çift, hem kendileri, hem de ziyarete gelen dostları için konforlu bir ortam yaratmaya çalışmıştır.⁴² Tanrı'ya hizmet edebilecekleri her yere memnuniyetle gidebileceklerini düşünseler de İzmir'de yaşayıp burada ölme ihtimalini de yakın gördükleri anlaşılmaktadır.⁴³ Mary van Lennep, Türklerin, eskiye göre yabancılara karşı daha hoşgörülü davrandıklarını, özellikle Protestanlardan hoşlandıklarını, Katoliklerden ise resimlere tapınmaları nedeniyle nefret ettiklerini söylemektedir. Kendisi de Müslümanların inançlarını saçma bulmakta, ancak yine de insan olarak onlarla ilgilenmektedir.⁴⁴

Mary van Lennep'in İzmir'de gezip gördüğü yerler, kente dışarıdan gelen tüm ziyaretçilerin gördüğü yerlerdir: Meles Çayı ve üzerindeki Kervan Köprüsü ve hemen yanı başında uzun servileri ile Türk mezarlığı, Frenk Sokağı, bunlardan bazılarıdır.⁴⁵

³⁸ Gürsoy Şahin, "Amerikalı Bir Misyonerin XIX. Yüzyıl Ortalarında Türk-Ermeni Kültürel İlişkileri ile İlgili İzlenimleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. II, S. I (Haz. 2005), s. 210-211.

³⁹ Henry van Lennep'in kitapları: *Bible Lands, Their Modern Customs and Manners Illustrative of Scripture*, Harper & Brother, New York 1875; *Oriental Album. Twenty Illustrations in Oil Colours of the People and Scenery of Turkey*, Anson D.F. Randolph, New York 1862; *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. I-II, John Murray, London 1870.

⁴⁰ Van Lennep – Hawes, s. 231-232.

⁴¹ Van Lennep – Hawes, s. 235-236.

⁴² Van Lennep – Hawes, s. 241.

⁴³ Van Lennep – Hawes, s. 249.

⁴⁴ Van Lennep – Hawes, s. 257.

⁴⁵ Van Lennep – Hawes, s. 258.

Kentteki Rum ve Ermenilerin büyük bölümünün de Frenk giysilerini benimsediğini, ancak çoğu Frenk kadınının yaşlandığında Rum elbiseleri giydiğini, hatta benim Smyrna'daki annem dediği ve hastalandığında iyileşinceye kadar evinde kaldığı Henry van Lennep'in annesi Mrs. Van Lennep'in de Rum tarzında giyindiğinden söz etmektedir.⁴⁶

Çocukluğu İzmir'de geçen Henry van Lennep, bir sabah karısını bahçeli, büyük ve eski bir eve götürmüştür; çocukluğunda erkek kardeşleri ile oynadığı yerdir burası. Eski günlerden söz ederek ve çocukluk anılarını tazeleyerek dolaştıkları bahçeyi artık yosunlar kaplamış, her yeri sarmaşıklar sarmıştır.⁴⁷

Mary van Lennep'in mektuplarında Nisan ayının bir günü kayın validesi ve birkaç arkadaşı ile birlikte gittiği bir Türk okuluna ilişkin anlattıkları ilgi çekicidir. Bu okulun hocası Türk bir kadındır ve yazar bu durumu "bir Türk kadın için alışılmadık bir girişim" olarak değerlendirmektedir. Pazarların içinden geçerek geldikleri Türk Mahallesi, şehrin kaleye doğru en yüksek bölümünde kurulmuştur ve sokaklar kimi yerde fazla dik olsa da manzarası oldukça güzeldir. Evine misafir oldukları Fatma yalnızca okuma-yazma öğretmiyor, genç kadınlara dikiş de gösteriyordu. "...Fatma'nın evine geldiğimizde çocukların oturdukları sırayı gördük. Kitapların ve resimli yazmaların içinde muhafaza edildiği çantalar duvarda asılıydı. Hoca onlara okuma ve yazma öğretiyordu..." sözleriyle dile getiriyor ilk izlenimlerini. Bir başka gün, yanlarında Belçika konsolosunun kvası ile Kale'ye giderler; dindar bir Hristiyan olarak Mary van Lennep'in burada oldukça uygulandığı, satırlarından anlaşılmaktadır. Ayaklarının bastığı yerde ilk Hristiyanların inanç uğruna işkence çektikleri zamana doğru uzanmış, Aziz Policarp'ın şehit edildiği alanda dolaşmıştır: "...Manzara muhteşem ve eski zamanlara ait çağrışımlar bu tepeyi gözün gördüğünden çok belleğin konuştuğu bir yer haline getiriyor..." demektedir.⁴⁸

Van Lennep çifti 1844 Mayıs'ının sonlarına doğru İzmir'den ayrılarak, yeni görev yeri olan İstanbul'a gitmiştir. Daha önceki mektuplarında Mary van Lennep, İstanbul'da açılacak bir kız okulundan söz etmekte, burada Ermeni halkının gelecekteki eşlerinin ve annelerinin eğitileceğini heyecanla dile getirmektedir. Henry van Lennep öğrencilere vaaz verirken, kendisi de ev idaresi ile ilgili konularda eğitecek yani kadınları aydınlatacaktır.⁴⁹ Bu görevle İzmir'den ayrılırlar ancak evlerinden ve dostlarından ayrıldıkları için büyük bir üzüntü duymaktadırlar.⁵⁰ Ağustos ayında İstanbul'dan, hasta yatağından yazdığı mektupta: "...İzmir'de, burada olmayan bir yuva duygusu vardı..." demektedir Mary van Lennep. Oradaki dostlarını çok özlediklerini, ancak İzmir aşkına rağmen İstanbul'da da mutlu olduklarını ve Ermenilerin onlara olan

⁴⁶ Van Lennep – Hawes, s. 268-269.

⁴⁷ Van Lennep – Hawes, s. 273.

⁴⁸ Van Lennep – Hawes, s. 280-282.

⁴⁹ Van Lennep – Hawes, s. 269.

⁵⁰ Van Lennep – Hawes, s. 290, 305.

ilgisinin her geçen daha da arttığını yazmaktadır.⁵¹ Mary van Lennep'in yakalandığı dizanteri ve ilaçlara rağmen gittikçe kötüleşen durumu, toparlanmasının ardından tifüse yakalanması, ilerleyen hastalığın sonucunda zihninin bulanması, Henry van Lennep tarafından Mary'nin ailesine bildirilmiştir. 27 Eylül 1844'te İstanbul'da yaşama veda eden genç misyoner henüz 23 yaşındadır. Henry van Lennep'in deyimiyle kente nazır yüksek bir yerde uyumaktadır.⁵²

Marian Postans Young (1811-1897)

İngiliz yazar ve ressam Marian Postans, Doğu Hindistan Kumpanyası'nda askeri hizmette bulunan eşi teğmen Thomas Postans⁵³ ile birlikte Hindistan'da bulunmuş, gerek eşi gerekse kendisi kaleme aldıkları kitaplarında yine kendi yaptıkları resimleri kullanmışlardır. 1830-1845 yılları arasında Hindistan ve Pakistan'da görev yapan çift, verdikleri eserlerde yerel giysileri, mimariyi, günlük yaşamı anlatırken yaptıkları resimlerle de yayınlarını zenginleştirmişlerdir. Marianne Postans'ın kitaplarından⁵⁴ biri Türkiye'yi ve burada gördüklerini anlatmaktadır; *Our Camp in Turkey and the Way to It* adlı kitabı 1854'te Londra'da basılmış, ancak yazar tarafından yapılan bu yolculuğa ilişkin resimler kitapta yer almamıştır. Bu kitap için Marianne Postans Young'ın hazırladığı yirmi altı resim, Australian War Memorial Müzesi'nde bulunmakta ve Kırım Savaşı'nın patlak vermesi nedeniyle resimlerin ilk baskıda yer alamadığı belirtilmektedir.⁵⁵

Gri kâğıt üzerine suluboya ve karakalemle yapılan resimlerin bazılarının üzerine kurşunkalemle yer adları ve tarihler not edilmiştir. Bunlar Boğaziçi, Tarabya, Çanakkale Boğazı, Gelibolu, İzmir (**Res. 4**) ve Malta gibi uğranılan yerleri konu alan, kompozisyonlardır. İzlenimci bir anlayışla yapılan resimlerden İzmir manzarası kenti denizden göstermekte, tepedeki eski kale ve kıyıya doğru gelişen kentin silüetinde uzun koyu serviler dikkati çekmektedir.

⁵¹ Van Lennep – Hawes, s. 319–321.

⁵² Van Lennep – Hawes, s. 330-332.

⁵³ Thomas Postans'ın kitapları: *Hints to Cadets, with a few Observations on the Military Service of the Honorable East-India Company*, Wm.H. Allen, London 1842; *Personal Observations on Sindh*, Longman, Brown, Green and Longmans, London 1843 (İçindeki resimler Thomas Postans tarafından yapılmıştır).

⁵⁴ Marian Postans Young'ın kitapları: *Cutch of Random Sketches of Western India*, Smith, Elder & Co, London 1839, *Western India in 1838*, Vol. I-II, Saunders and Otley, London 1839, *The Moslem Noble*, Saunders and Otley, London 1857.

⁵⁵ <http://cas.awm.gov.au/item/ART14023.004> (Australian War Memorial) Erişim tarihi: 27.02.2012

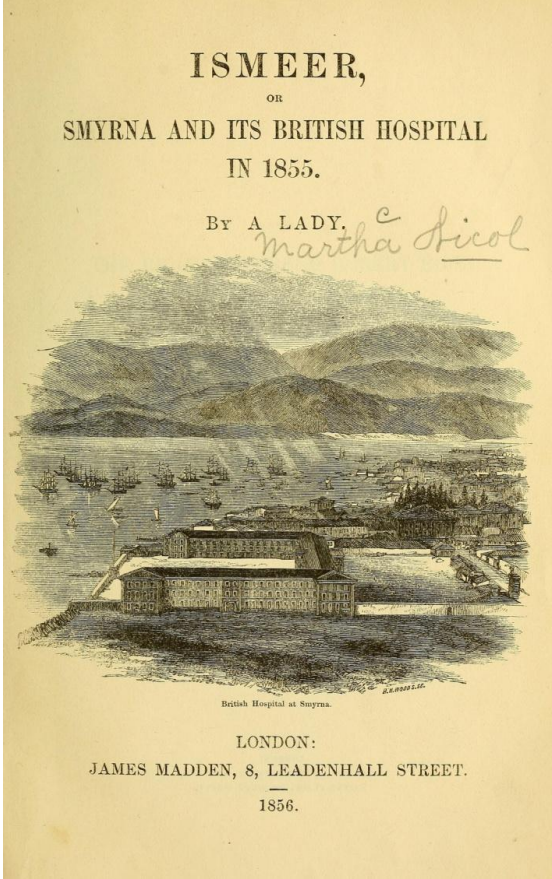
Res. 4: *Smyrna*. Marianne Postans Young, 19 Haziran 1854. Australian War Memorial Museum, Campbell.

Our Camp in Turkey and the Way to It adlı kitabında yazarın, İstanbul'a gitme konusunda ne kadar istekli olduğu sözlerinden anlaşılmaktadır. Yazar, rüyaları gerçekleştirmek mümkün olsa, tek gereksinim duyacağı şeyin bir halının üzerine oturmak ve kendini Sarayburnu'nda bulmak olacağını ifade etmektedir. Bu düşünce ile yazar, Marsilya'dan kalkan bir Fransız gemisi ile yola koyulmuştur.⁵⁶ İstanbul günlerini anlatan yazar, ardından deniz yolu ile "Gâvur İzmir" olarak tanımladığı İzmir'e geçer. İstanbul'un çarşı ve pazarlarından sonra İzmir'inkileri dikkate değer bulmayan yazar, çarşıdan altın işlemeli kadife ceketleri, keseleri ve Rum mendillerini ise satın almaya değer bulmuştur. Çok yorucu ama sonunda son derece rahatlatıcı olduğunu düşündüğü Türk hamamlarından birine giden Marianne Postans Young, satırlarında hamam macerasına da yer vermektedir.⁵⁷

⁵⁶ Marianne Young, *Our Camp in Turkey and the Way to It*, London 1854, s. 15-16.

⁵⁷ Young, s. 137-138.

Henrietta Le Mesurier (1809-1901)

Res. 5: Smyrna'daki İngiliz Hastanesi. *Ismeer or Smyrna And Its British Hospital in 1855*'ten. Henrietta Le Mesurier. Baş sayfa.

Kırım Savaşı sırasında İzmir'deki İngiliz Hastanesi'nde görev yapmak üzere gelen İngiliz hemşirelerden biri olan Henrietta Le Mesurier⁵⁸, kente dair anlattıkları bakımından dikkat çekicidir. Ağırıklı olarak görev yaptığı hastanedeki deneyimlerini ve yaşadıklarını anlatan mektupları ve tuttuğu notlar 1856 yılında *Ismeer, Smyrna and Its British Hospital in 1855* başlıklı kitapta toplanarak Londra'da basılmıştır.⁵⁹ İngiliz Hastanesi olarak kullanılan yapı, Sarı Kışla (Kışla-i Hümayun) adı ile bilinen kışladır⁶⁰; 1855'te İngiliz Hastanesi olarak kullanılan ve daha sonra yıkılarak kaldırılan yapı, sözkonusu kitabın baş sayfasındaki resimde de yer almaktadır (**Res. 5**). Yazar, bir fotoğraftan kopya edilen hastane resmi için Doktor Gibbon'a ve kendisine İzmir manzarası sağlayan bir arkadaşına kitabın Önsöz'ünde teşekkür etmektedir. Kitapta yer alan bir diğer İzmir manzarası, Yahudi mezarlığından kışlayı ve çevresindeki manzarayı göstermektedir (**Res. 6**). Kitabın yayımcısının kendisinden hastanede giyilen kıyafetlerle ilgili olarak istediği resim için de yine bir başka arkadaşından üniformasını ödünç

⁵⁸ Kızkardeşi Charlotte Le Mesurier ile birlikte gelmiştir. Bkz. *The Rough Index to the Le Mesurier Family*, Ray Le Mesurier-Foster (güncelleyen), 4th Edition (2010), s. 167.

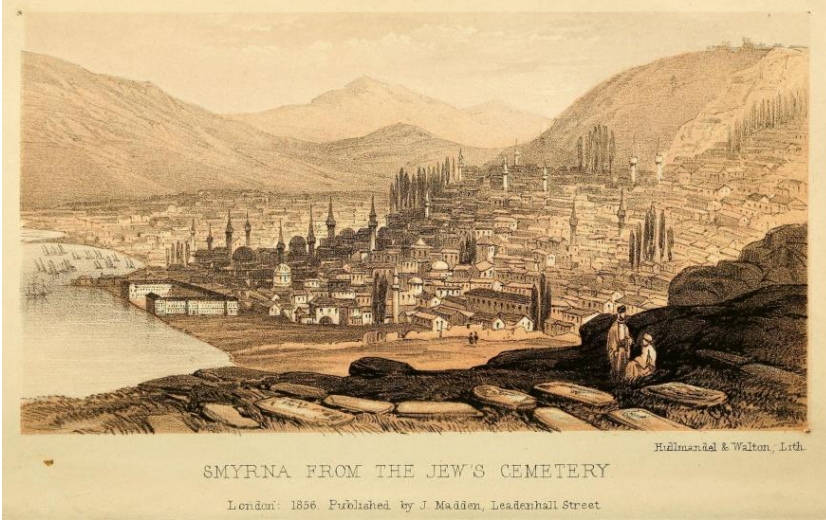
⁵⁹ Henrietta Le Mesurier, *Ismeer, or Smyrna and Its British Hospital in 1855*, London 1856, s. ix.

⁶⁰ Pelin Böke, "İzmir Karantina Teşkilatının Kuruluşu ve Faaliyetleri (1840-1900)", *ÇTTAD*, VIII/18-19, (2009/Bahar-Güz), s. 145; George Rolleston, *Report Smyrna*, London 1856, s. 171.

İzmir'e Gelen Kadın Gezinler

olarak katkıda bulunmuştur (Res. 7). Henrietta Le Mesurier, İzmir adını doğru telaffuz etme konusunda gösterdiği çabaya değinirken, kent halkının ona, İzmir'in "güzel" anlamına geldiğini söylediğini de belirtmeden geçmemiştir.⁶¹

"3 Mart 1855'te, Smyrna'daki İngiliz hastanesinde gönüllü çalışmak isteyen bir grup kadından biri olarak sefer halindeydim..." sözleriyle başlar kitap. Marsilya limanından "Sinai" gemisi ile İzmir için yola çıkarlar ve yağmurlu bir günde vardıkları

Res. 6: Yahudi Mezarlığından Smyrna. *Ismeer or Smyrna And Its British Hospital in 1855*'ten. Henrietta Le Mesurier. Başsayfa - sol

"Levant'ın Kraliçe Kenti" İzmir'le ilk tanışma için güverteye çıkan Henrietta, dağların, tepelerin muhteşem bir biçimde dizildiği körfezi, pitoresk evleri, camileri, minareleri ve servileri ile neredeyse tepenin zirvesine ulaşan ve eski bir kale ile taçlandırılan kenti görür.⁶² Diğer oteller dolu olduğundan, Hotel d'Orient'da yer ayrılmıştır hemşireler için. Hemen ertesi gün Türk bir kavas eşliğinde çıkılan gezinin ilk durağı, çoğu yabancı için olduğu gibi onlar için de çarşıdır. Ortamdan çok etkilenen yazar, kendisini Binbir Gece Masalları'nın içinde yürüyormuş gibi hissettiğini yazar ve "...O kadar ki, Alaaddin'in sarayına girmem istense, ya da her an Afrikalı bir büyücü ile karşılaşsam zor şaşırırdım ve bu duyguyu ayrıldığımız zamana kadar ne zaman oraya gitsem hep hissettim..." sözleriyle dile getirir duygularını.⁶³

⁶¹ Le Mesurier, s. ix-xi.

⁶² Le Mesurier, s. 1, 16.

⁶³ Le Mesurier, s. 17-18.

Kendilerine tahsis edilen ev hastaneye beş dakika mesafededir, hastane ise büyük, üç katlı, üç girişi olan bir yapıdır (Sarıkişla) ve bulunduğu meydanın üç tarafını çevrelemektedir. Göreve başladıklarında hastanede 800-1000 arasında hasta ve yaralı bulunduğu ve ölümlerin oldukça sık yaşandığı belirtilmektedir. Yoğun bir tempoda çalışan diğer hemşireler gibi kendisinin de cebinde bir bisküvi ya da sandviç getirdiğini, bazen gün ortasında bir yarım saat dinlenebilmek veyave yemek yiyebilmek için yakındaki evlerine gittiklerini söylemektedir.⁶⁴ Bu arada hastalık kaparak hayatını kaybeden hemşireler, kentın Protestan mezarlığına gömülmüşlerdir.⁶⁵

Resimden (**Res. 7**) de anlaşıldığı gibi tüm hemşireler, hastanenin kendi kurallarına uygun giyiniyorlar, yazın ise Türk mahallesinde ve taşrada dolaşırken hasır şapka kullanmaya dikkat ediyorlardı. Kullandıkları hasır şapkalar gölge yaparak kendilerine büyük rahatlık sağlasa da, orada oturan Avrupalılar bu şapkalardan takmadıklarından Frenk sokağında dolaşırken bu şapkaları çıkarmayı tercih ediyorlardı.⁶⁶ Henrietta Le Mesurier, Frenk sokağında oturan bir arkadaşında kalırken, sokaktan geçenleri gözlemlemekten hoşlanmış, bir Batılı gözüyle yaptığı değerlendirmeleri ve düşünceleri de yazıya dökmüştür. Caddedeki dükkânlar hep Avrupalı dükkânlarıdır; gelip geçenler arasında geleneksel giysileri içinde çekici ve vakur Türk kavaslar, Avrupa üniformalarının biçimsiz taklitleri içindeki Türk subaylar, güzel kostümleri içinde Arnavutlar, yürüdükçe ayaklarına sürünen biçimsiz pantolonları için Rumlar, bu gözlemler arasındadır. Kadınların giyim-kuşamları ise başlı başına bir gözlem alanıdır bu kadar çok milletin bir arada yaşadığı kentte.⁶⁷ Çarşıda ise yazarın en çok dikkatini çeken şey çeşit çeşit tespihler olmuştur; deve kemiğinden, ezilmiş gül yapraklarından, sandal ağacından, akık ve kehribardan ve daha birçok malzemeden yapılmış tespihler. Bu tespihler tüm Türk erkeklerinin ellerinde görülebiliyor ve Katoliklerin tespihleri gibi Türkler de ibadet ederken bunları kullanıyorlar. Yazar ve arkadaşlarının ise onları şirin bilezikler haline getirdikleri ve kendilerine göre bir kullanım alanı yarattıkları da yine bu notlardan anlaşılmaktadır.⁶⁸

⁶⁴ Le Mesurier, s. 39.

⁶⁵ Le Mesurier, s. 45.

⁶⁶ Le Mesurier, s. 91.

⁶⁷ Le Mesurier, s. 137-138.

⁶⁸ Le Mesurier, s. 229.

İzmir'e Gelen Kadın Gezinler

Res. 7: Hastane Kıyafeti. *Ismeer or Smyrna And Its British Hospital in 1855*'ten. Henrietta Le Mesurier. S. 90.

Hemşire Henrietta'nın kente dair anlattıkları arasında, o dönemde yalnız İzmir'de değil, Anadolu'nun dört bir tarafında yaşanan, tarihi eserlerin yasadışı yollardan yurt dışına çıkarılması ile ilgili bir olay dikkati çekmektedir. Henrietta Le

Mesurier, kente gelen hemen her yabancı gibi Pagos Dağı'nın zirvesinde bulunan Eski Kale ve çevresini görme gitmiştir; burada gördüğü antik yapı kalıntılarının bir Jüpiter tapınağına⁶⁹ ait olduğunu kaydeden yazar, aynı zamanda bir antikacı olan İzmir'deki Prusya Konsolosu Spiegelthal'ın kendisine anlattığı bir olayı aktarmaktadır. Buna göre birkaç yıl önce tepede gömülü olarak büyük bir Jüpiter heykeli bulunmuştur. Prusya hükümeti, Smyrna'da ve diğer Asya kiliselerinde kazılar yapılmasını teşvik ederek kendisini geniş olanaklarla desteklemiştir. Henrietta, çok net hatırlamamakla birlikte, söz konusu o büyük heykeli Konsolos'un çıkarmış olduğuna inandığını belirtmektedir. Spiegelthal, heykelin Berlin'e götürülmesi konusunda yetkililere yazmış, ancak bu arada kazılarla ilgili bir söylenti Sultan'ın kulağına gitmiştir. Bunun üzerine İzmir'e ve diğer yerlere bir ferman göndererek kendi topraklarında bulunmuş olan tüm heykel başlarının ve benzeri parçaların korunmasını ve İstanbul'a gönderilmesini buyurmuştur. Paşa, tepede uzanan heykelin oldukça ağır ve taşınmasının güç olduğunu bildirmiş, Spiegelthal'ın yazara anlattığına göre Sultan da bu durumda başı istemiştir. Baş ayrılmış ancak gönderilememiş ve her nasılsa kendisini kışlanın (yazarın görev yaptığı yer) odalarından birinde bulmuştur. Prusya konsolosu heykelin kalanını Berlin'e göndermeyi başarmıştır. Heykelin başı için de kendisine söz verilmiş, ancak alınıp uzaklaştırılmadan Türk valinin yerine bir başkası tayin edilmiş ve başın götürülme olasılığına karşı bulunduğu odanın kapısını kilitleyip, çivi ile çaktırmıştır. Bundan sonra Spiegelthal söz konusu heykel başından bir daha haber alamamıştır, kayıp gibi görünmektedir. Konsolos'un tüm bu olayları anlatmasının ertesini günü sabahleyin hastanenin odalarından birinin penceresinden dışarı bakarken yazarın dikkatini avlunun karşı tarafında kolosal bir başa benzeyen nesne çeker. Yanına gittiğinde onun, konsolosun anlattığı heykel başına benzediğini görür; ağzının bir tarafında biçimini bozan ateşli bir silah izi olduğunu söylemiştir. Bu heykel başı, başka bazı eşyalarla birlikte ek binalardan birinden çıkmıştır. Başın, ait olduğu gövde ile birleştirilerek eski haline getirilmemesinin yazık olacağını düşünen Henrietta Le Mesurier durumu hemen Spiegelthal'a bildirmiştir. O sırada görevdeki Paşa'nın heykele sahip olma gibi bir düşüncesi bulunmadığından götürülmesine izin verdiği ve heykelin artık Berlin'de olduğu yazar tarafından memnuniyetle belirtilmiştir.⁷⁰

⁶⁹ Doç.Dr. Cumhuriyet Tanrıver ve Yard.Doç.Dr. Akın Ersoy, Pagos Dağı'nda bir Zeus tapınağının bulunmadığı görüşündedirler. Katkıları için kendilerine teşekkür ederim.

⁷⁰ Le Mesurier, s. 69 -70. Bazı gözlemlerde bulunmak üzere 1857 sonbaharında geldiği Türkiye'de 1858 başlarına kadar kalan İngiliz iktisatçı Nassau William Senior (1790-1864) da tuttuğu günlükte Konsolos Spiegelthal ile ilgili benzer bir olaya yer vermiştir: "...Prusya Konsolosu Herr Spiegelthal'a uğradım. Onu, burada bulunduğu yedi sekiz yıllık süre içinde topladığı antik bronzlar, terra cottalar ve mermerlerden oluşan bir koleksiyonu paketlemekle meşgul buldum. Satılmak üzere Londra'ya gidiyordu...". Ertesi gün (10 Kasım 1857) tepedeki antik kente doğru Spiegelthal ile birlikte giden Senior, kalenin kapılarının birinin yakınında bulunan kolosal bir büst hakkında anlatılanları kaleme almıştır. Buna göre yaklaşık sekiz yıl önce antik buluntuların, özellikle de başların İstanbul'a gönderilmesi ilişkin bir emir gelir. Büst, duvardaki yerinden ayrılır ancak ferman özellikle başları istediği için ayrılan baş, İstanbul'a gönderilmek üzere tepeden aşağı yuvarlanır. Boyun ve omuzları burada bulan Spiegelthal güzelliklerinden etkilenerken onları Berlin'e gönderir ve başı aramaya koyulur. Sonunda işin aslımı

Günlüğünde İzmir'e ve İzmir'de tanık olduğu çeşitli olaylara ayrıntılı olarak yer veren hemşire Henrietta Le Mesurier, güzel günler geçirdiği ve dostlar edindiği "Sevgili Yaşlı Smyrna"ya ülkesine dönmek üzere veda ederek 1 Aralık 1855'te kentten ayrılmıştır.⁷¹

Lady Emelia Bithynia Hornby (1824 – 1866)

Lady Emelia Bithynia Hornby, 1855 yılında görevli olarak Türkiye'ye gönderilen Sir Edmund Grimani Hornby'nin eşidir. Edmund G. Hornby'nin görevi, Türkiye'ye verilen ödünç paranın Osmanlı ordusunun gereksinimlerine harcanması ile ilgili olarak gözlem ve denetimde bulunmaktır.⁷² Lady Hornby de eşi ile birlikte 1855 yılı Eylül'ünde, Kırım savaşı sürdüğü sırada Türkiye'ye gelmiş ve İngiltere'ye yazdığı mektupları 1858'de *In And Around Stamboul* adı ile iki cilt olarak yayınlanmış, daha sonra yazar tarafından düzenlenerek *Constantinople During the Crimean War* adı ile 1863'te yeniden yayınlanmıştır. Bu yeni baskıyı görsel açıdan zenginleştiren renkli litografiler bir başka kadının elinden çıkmıştır; kitabın başında bunların, yazarın arkadaşı Bayan Walker tarafından yapıldığı belirtilmektedir.⁷³ Burada sözü edilen Mary Adelaide Walker, kendisi de Türkiye'ye gelmiş, başlıca İstanbul, İzmit, Bursa, Ankara gibi bazı illerde bulunmuş, gözlemlerini kendi çizimlerini de kullandığı kitaplarında⁷⁴ okuyucuya aktarmıştır. Hornby'nin kitabında yer alan ve Walker'a ait olan beş resim, daha çok İstanbul'daki gözlemlerine dayanmakta, hareme yani kadın dünyasına yönelmektedir; mangal başında nargile ve çubuk keyfi, ibrik ve leğenle el yıkama, misafir uğurlama gibi günlük sahnelerdir (**Res. 8, 9**).

öğrenen Konsolos, başın yuvarlandığı yerde, tepenin dibinde uzun süre kaldığını sonunda kireç üretmek için yakıldığını öğrenir. Bkz. Nassau William Senior, *A Journal Kept in Turkey and Greece*, London 1859, s. 190-194. Le Mesurier ve Senior'ın bahsettiği iki olay arasında önemli benzerlikler bulunmaktadır.

⁷¹ Le Mesurier, s. 339-340.

⁷² Candan Badem, *The Ottoman Crimean War (1853–1856)*, Leiden 2010, s. 36.

⁷³ Lady (Emelia Bithynia) Hornby, *Constantinople During the Crimean War*, London 1863, s. v. Kitap Türkçeye çevrilmiştir. Bkz: *Kırım Savaşı Srasında İstanbul*, Çev. K. Işık, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.

⁷⁴ *Eastern Life and Scenery*, Vol. I-II, Chapman and Hall, London 1886; *Old Tracks and New Landmarks*, Richard Bentley, London 1897. Bu kitabında kendi yapmış olduğu çizimleri de kullanmıştır.

Res. 8: Oryantal sahne. Resim Mrs. Walker. *Constantinople During the Crimean War*, Lady Emelia B. Hornby. S. 320.

Res. 9: Oryantal sahne. Resim Mrs. Walker. *Constantinople During the Crimean War*, Lady Emelia B. Hornby. S. 432.

İzmir'e Gelen Kadın Gezinler

Emelia Hornby'nin, deniz yolu ile İstanbul'a giderken konakladığı İzmir'de körfezin güzelliğinden etkilendiği anlaşılmaktadır. Hornby, çarpıcı olarak nitelendirdiği çarşıda gezerken gördüklerini canlı bir dille okuyucuya aktarır. Siyah kölelerin eşlik ettiği peçeli Türk kadınların yürüyüşü, Cinderella'nın balkabağından arabasına benzeyen arabalarda gezen ve ellerinde tavus kuşu tüyünden yelpazeler tutan kadınlar, zengin işlemeli yelekleri ve kuşaklarında gümüş kakmalı yatağanları ile gürültücü Rumlar, küçük dükkânlarının önünde ayaklarında sarı terlikleri, tütün içmekte olan yaşlı, ağırbaşlı Türkler, Nubyalı köleler, deve güdücüler, ağır yükler taşıyan eşekler, aç görünen köpekler, kahve taşıyanlar, meyve, limonata ve şerbet satanlar, tütün içenlere küçük köz parçaları koşturan Rum oğlanlar, İngiliz ve Fransız askerler, denizciler, çarşıda gördüklerine dair anlattıklarıdır ve yazar bu hareketli, rengârenk manzarayı "öyle bir manzara ki, insanın hayal edebileceğinden çok daha olağanüstü..." sözleriyle özetlemektedir.⁷⁵

Res. 10: *Smyrna*. Maria Harriett Matthias, 1857, Victoria & Albert Museum, London.

Maria Harriett Matthias (1857'de aktif)

İzmir'in kadın konuklarından biri de hakkında çok az bilgi sahibi olduğumuz Maria Harriett Rawstorne Matthias'tır. Bugün Londra Victoria and Albert Museum'da bulunan bir albüm, Maria H. Matthias'ın çıktığı Doğu gezisi sırasında yapmış olduğu suluboya manzara resimlerini içermektedir. İzmir'i konu alan kâğıt üzerine suluboya çalışmanın (**Res. 10**) sol alt köşesinde, albümdeki diğer çalışmalarda olduğu gibi tarih

⁷⁵ Hornby, s. 24-25.

ve yer belirtilmiştir; buna göre 1857 yılının Temmuz ayında İzmir'e uğradıkları anlaşılmaktadır.⁷⁶ Yaşamı ve çalışmaları hakkında oldukça sınırlı bilgiye sahip olduğumuz Maria H. Matthias'ın adına, İngiliz soybilimci Sir John Bernard Burke'un ünlü kitabında (ilk basım 1826) rastlanmaktadır; burada, Matthias Ailesi ile ilgili bölümde, James Matthias (1823 doğ.) ile Rowick'li William Rawstorne'un ikinci kızı Maria Harriett'in evlendiği bilgisi yer almaktadır.⁷⁷ Tuttuğu günlüğe göre sanatçının, eşi ve "Eddy" ile (olasılıkla kayınbiraderi Edward Matthias⁷⁸) 1856-57'de İtalya üzerinden Mısır, Suriye, Filistin ve Lübnan'ı da kapsayan bir Doğu gezisine çıktığı anlaşılmaktadır. Albümde yer alan resimler de gezi boyunca Maria tarafından yapılmış suluboya manzaralardır. Büyük bölümü 1856-57 tarihli olan resimler, Maria'nın amatör bir sanatçı olduğu yolundaki değerlendirmeleri haksız çıkaracak ölçüde usta işi çalışmalarıdır.⁷⁹ Çalışmalarında İngiliz Oryantalizm'ini konu alan Briony Llewelyn, kadınların ortaya koydukları amatör sanatın Oryantalizm olarak değerlendirilmemesi gerektiğini düşünmektedir, çünkü ona göre bunlar, Oryantal kültüre duyulan ilgiden çok bir turistin pitoresk manzaraları ve insanların eskizlerini yapma isteğidir. Kadınların ürettikleri görsel Oryantalizm'in büyük bölümünün gezi boyunca yaptıkları topografik çalışmalar ve suluboyalardan ibaret olduğunu ve kendilerine çekici gelen ve güzel hatıraları olan yerleri resmettiklerini belirten Llewelyn, Victoria and Albert Museum, Searight Collection'da bu türde amatör işlerin örneklerinin bulunduğunu ifade etmektedir. Burada yer alan Maria Harriett Matthias tarafından yapılan manzaralar da, ona göre, yalnızca ilgili bir Batılı'nın gözüyle yapılmış manzaralardır.⁸⁰

Anna Vivanti (1828 – 1880)

Alman yazar Anna Lindau Vivanti ve Mantova'dan Londra'ya siyasal sığınmacı olarak giden eşi Anselmo Vivanti, 1865'te Doğu yolculuğuna birlikte çıkmış, Anna Vivanti'nin kaleme aldığı *A Journey to Crete, Constantinople, Naples and Florence: Three Months Abroad*, aynı yıl Londra'da basılmıştır. Yazar kitabı, ilgi ve sevgisini her yerde yanında hissettiği eşine şiirsel bir anlatımla ithaf etmekte ve şu dörtlülle bitirmektedir:

⁷⁶ <http://collections.vam.ac.uk/item/O146556/watercolour-smyrna/> Erişim tarihi: 5.11.2010

⁷⁷ John Bernard Burke, *A Genealogical and Heraldic Dictionary of Bernard Burke*, Vol. II, London 1863, s. 992.

⁷⁸ Burke, s. 992.

⁷⁹ <http://collections.vam.ac.uk/item/O146552/watercolour-crusaders-castle-graia-gulph-of/>

Erişim tarihi: 02.02.2012

⁸⁰ Reina Lewis, *Gendering Orientalism: Race, Femininity and Representation*, London 1996, s. 115-116.

İzmir'e Gelen Kadın Gezinler

“Gülümseyen Boğaziçi ve yüce İstanbul
Güzel Napoli'nin muhteşem koyu,
Floransa'daki festival günleri ve kabul et
Bunu benden bir şükran belirtisi olarak”⁸¹

Bu seyahat sırasında İzmir'e de uğrayan Vivantiler, koyu maviden parlak yeşile renk değiştiren suları ile körfezin güzelliğinden oldukça etkilenmişlerdir: “...yeşil dağların dibinde, zümrüt bir düzlükte ve servilerle zeytinler arasında Smyrna'yı fark ettim. 'Şirin', 'İonia'nın tacı', 'Doğu'nun İncisi'...”.⁸² Bu duygularla İzmir'e adım atan Anna Vivanti, otel odasının korkunçluğunu da aynı hararetle dile getirmektedir. Daha önce ününü işittiği Rum kadınlarının güzelliklerinden, varlıklı Ermenilerin düzenli, temiz evlerinden, kötü döşenmiş dar yoldan geçerek yaptıkları gezintiden söz eder. Evler güzel olsa da kadınların burada kapalı bir yaşam sürdürdüklerini düşünerek, Batılı kadınların, evlerini sevmekle birlikte içinde kilitli oturmaktan hoşlanmayacaklarını, zevk için, sağlık için mutlaka dışarı çıkmak isteyeceklerini ve burada bunun mümkün olmadığını söylemekte ve bu düşüncesine son noktayı “*Yazık! Eğer Doğu'nun İncisi bu ise, boncuklarını görmeyi istemem*” sözleriyle koymaktadır.⁸³

Emelene Abbey Dunn (1859–1929)

Avrupa'ya kıyasla Amerika'dan daha az katılımcının yer aldığı Doğu serüveninde, kadın ressamların adlarına da rastlamak mümkündür. Ressam ve resim öğretmeni Emelene Abbey Dunn (1859–1929) (**Res. 11**) bunlardan biridir; yapmış olduğu kapsamlı Yakındoğu gezisinden oldukça etkilenmiş, izlenimlerini gerek gezi notlarına, gerekse gezdiği yerlere ait resimlerine aktarmıştır. Sanat eğitimi konusunda Amerika'ya önemli hizmetler vermiş olan Emelene Abbey Dunn hakkındaki yayınlar oldukça sınırlıdır.⁸⁴ Sanatçının ölümünün hemen ardından kız kardeşi Mary Skinner Dunn tarafından derlenen Doğu gezisine ait notlar ve suluboya çalışmalarından bazı örnekler *Mediterranean Picture Lands* adlı altında yayınlanmıştır.⁸⁵

⁸¹ Anna Vivanti, *A Journey to Crete, Constantinople, Naples and Florence: Three Months Abroad*, London 1865, baş sayfa.

⁸² Vivanti, s. 33.

⁸³ Vivanti, s. 34-36.

⁸⁴ Yaşam öyküsü ve Doğu gezisine dair gözlemleri hakkında daha geniş bilgi için bkz: Semra Daşçı, “An Orientalist Emelene Abbey Dunn”, *Woman 2000: Journal for Woman Studies*, December 2005, Vol. VI, Issue 2, Doğu Akdeniz Üniversitesi Yayınları, s. 83-97.

⁸⁵ Carolyn Swanton, “Abbey Dunn (1859-1929)”, *Epitaph: The Friends of Mount Hope*, Vol. 12, N. 1, New York 1992, s. 3.

Rochester Free Academy'den sonra Ingham Üniversitesi'nde sanat öğrenimi gören Emelene, daha sonra Floransa'da Cavaliere Corcos ve Longworth Powers'ın öğrencisi olmuştur. İlk öğretmenlik deneyimini Kanada, Brockport Normal School'da gerçekleştiren Abbey Dunn, kısa bir süre sonra Connecticut, State Normal School'a çağrılarak burada hem çocuklara, hem de öğretmenlere yönelik bir eğitim vermiştir. Dunn, sanat öğretiminin geliştirilmesi konusunda ülke çapında öncü olmuş, okullarda çeşitli konferanslar vermiştir. Sanatçı, New York'ta yirmi yıl boyunca kendi atölyesinde çalışmalarını sürdürürken, bir yandan da sanat öğretmenleri için ileri bir eğitim vermeyi amaçladığı New York, Normal Art School'u yönetmiştir. New York'ta oturduğu süre içinde sık sık önemli galerilerde ve çeşitli kentlerde sergiler açan sanatçıya göre öğretmek, tüm yaşamını adadığı meslek, resim yapmak ise bir zevkti. Abbey Dunn'ın yapıtlarının önemli bir bölümünü manzaralar oluşturmasına karşın, portreler ve çiçek resimleri üzerinde de çalışmış, yapmış olduğu kapsamlı araştırmaların sonucunda bir dizi tarihsel konulu resim hazırlamış ve çok sayıda Oryantalist resme imza atmıştır. Doğu yolculuğundan zengin taslaklarla dönen sanatçı, kişisel bir yorum kattığı resimlerinde Doğu yaşamının renkli tiplerini, Doğu'nun özgün ruhunu ve canlılığını ele almıştır. Katılmış olduğu bu gezi, ona farklı yerler ve farklı insanlar hakkında yeni izlenimler edinmesi için olanak sağlamıştır. Sanatçının 1903 yılında katıldığı Doğu serüvenini anlatan *Mediterranean Picture Lands*, aslında genel anlamda bir seyahat kitabı değildir; bir anlamda gezi izlenimlerinin yansıtan resimlerin etrafında oluşturulmuştur.⁸⁶

Res. 11: Emelene Abbey Dunn New York'taki Atölyesinde. *Mediterranean Picture Lands*'den.

⁸⁶ Emelene Abbey Dunn, *Mediterranean Picture Lands*, New York 1929, s.7-19.

İzmir'e Gelen Kadın Gezinler

Emelene Abbey Dunn, Doğu yolculuğunun vazgeçilmez duraklarından biri olarak “Sultanların Şehri” İstanbul ile İzmir’i de görmüştür. Dunn, Hıristiyanlığın çekilip gitmesiyle birlikte Türkiye’de gelişmenin durduğunu, zorba ellerin, erken Hıristiyan sanatına ait simge ve mozaiklerin üzerlerini, Kuran öğretileri doğrultusunda örttüğünü ifade etmekte ve Türkler hakkında nyargılı düşünceler ortaya koymaktadır. Ancak tüm bu olumsuzluklarına karşın ona göre Türkiye, gıpta edilecek konumu ile Doğu ve Batı uygarlıkları arasında bir köprüdür. İstanbul’dan sonraki uğrak yeri olan İzmir kenti ile ilgili olarak sanatçı, kentin tarihsel gelişimine, kent halkının ırksal çeşitliliğine ve kentin antik kalıntılarına değinmekte, bunun yanında dükkânlarda satılan zengin meyve türleri ile Türk tatlılarından da söz etmektedir (**Res. 12**).⁸⁷

Res. 12: Gümrük İskelesi, İzmir. Emelene Abbey Dunn. *Mediterranean Picture Lands*’den.

Emelene Abbey Dunn gibi okyanus ötesindeki dünyayı keşfe çıkan Amerikalı bir başka kadın ressam ise anne-çocuk ilişkisini kadınsı bir duyarlılıkla ele aldığı resimleriyle tanınan Empresyonist sanatçı Mary Cassatt’tır (1841–1895). Amerikalı olmasına rağmen büyük ölçü Avrupa’nın, Paris’in sanatsal çevreleri içinde bulunmuş olan Cassatt, YakınDoğu ve Mısır’ı kapsayan bu geziye ailesi ile birlikte çıkmıştır.⁸⁸ Amerikalı bir bankacı olan dostu James Stillman’a, İstanbul Pera Palas Oteli’nden yazdığı Aralık 1909 tarihli mektuplarda ünlü ressam, kentten övgüyle söz etmekte, İstanbul’un, hem Napoli, hem de Venedik’ten daha görülmeye değer bir yer olduğunu

⁸⁷ Dunn, s. 67-74.

⁸⁸ Russell T. Clement ve diğ., *The Women Impressionists: A Sourcebook*, Westport, Connecticut 2000, s. 27.

konusundaki düşüncelerinden söz etmektedir;⁸⁹ Doğu yolculuğuna çıkan gezginlerin, İstanbul dışında İzmir'e uğramaları yaygın bir uygulama olmakla birlikte, Cassatt'ın İzmir'e geldiğini gösteren bir bilgiye henüz rastlanmamıştır.

Teknolojik gelişmeler ve seyahat koşullarının daha rahat ve güvenli hale gelmesi, kıtalararası yolculukları arttırmış, bunun yanında, kadın hakları alanında verilen kararlı mücadelelerin de etkisiyle kadınlar seslerini toplumsal yaşam içinde biraz daha yükseltmeye başlamışlardır. Bu koşullar altında Doğu'nun egzotik çekiciliğine bizzat tanıklık etmek isteyen 19. yüzyıl kadını, orada bulunma nedeni ve rolü ne olursa olsun, en azından notlar alarak izlenimlerini ölümsüzleştirmek istemiş, eli fırça tutan kadınlar ve sanatçı olarak kabul görmüş olanlar ise gördüklerini yazmakla yetinmeyerek görselleştirmeye de çalışmışlardır.

YAYINLAR

ARSLAN SEVİN, Necla, "19. Yüzyılda Yakındoğu'ya Giden İngiliz Kadın Sanatçılar", *Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu* (10-13 Ekim 2001), İzmir 2002, s. 521-531.

BADEM, Candan, *The Ottoman Crimean War (1853-1856)*, Brill, Leiden 2010.

BLAIN, Virginia, "Letitia Elizabeth Landon, Eliza Mary Hamilton, and the Genealogy of the Victorian Poetess", *Victorian Poetry*, Vol. 33, No. 1, Women Poets (Spring 1995), s. 31-51.

BÖKE, Pelin, "İzmir Karantina Teşkilatının Kuruluşu ve Faaliyetleri (1840-1900)", *ÇTTAD*, VIII/18-19, (2009/Bahar-Güz), s. 137-159.

BRUYN, Cornelis de, *Voyage au Levant*, (ilk basım 1714), Jean-Baptiste-Claude Baucle, Paris 1725.

BURKE, John Bernard, *A Genealogical and Heraldic Dictionary of Bernard Burke*, Vol. II, Harrison, Pall Mall, London 1863.

BURR, Anna R. B., *The Portrait of a Banker, James Stillman*, Arno Press, New York 1975.

CASTLE, Terry (ed.), *The Literature of Lesbianism. A Historical Anthology from Aristo to Stonewall*, Columbia University Press, New York 2003.

⁸⁹ Anna R. B. Burr, *The Portrait of a Banker, James Stillman*, New York 1975, s. 295, 303.

İzmir'e Gelen Kadın Gezinler

- CLEMENT, Russell T. ve diğ., *The Women Impressionists: A Sourcebook*, Westport, Connecticut 2000.
- DALYAN, Murat Gökhan, “Amerikan Misyonerliğinde Kadın ve Kadının Rolü (Ortadoğu Örneği”, *Turkish Studies: International Periodicals Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C.6 / 2 Spring 2011, s. 341-358.
- DAŞCI, Semra “An Orientalist Emelene Abbey Dunn”, *Woman 2000: Journal for Woman Studies*, December 2005, Vol. VI, Issue 2, Doğu Akdeniz Üniversitesi Yayınları, s. 83-97.
- DAWSON-DAMER, Mary G. E. *Diary of a Tour in Greece, Turkey, Egypt and the Holy Land*, Vol. I, Henry Colburn Publisher, London 1841.
- DUNN, Emelene Abbey *Mediterranean Picture Lands*, New York 1929.
- HAMLIN, Cyrus, *My Life and Times*, Cyrus Hamlin, *My Life and Times*, Boston ve New York 1893, Boston ve New York 1893.
- GRAVES, Robert P. – Augustus de MORGAN, *Life of Sir William Rowan Hamilton*, Vol. II, Hodges Figgis, Dublin 1885.
- HAMILTON, Eliza Mary, *Poems*, Hodges and Smith, Dublin 1838.
- HORNBY, Lady (Emelia Bithynia), *Constantinople During the Crimean War*, Richard Bentley, London 1863.
- KABBANİ, Rana, *Avrupa'nın Doğu İmajı*, Çev. S. Tuncer, Bağlam, İstanbul 1993.
- LAWRENCE, Margarite Woods, *Light On The Dark River; or Memorials of Mrs. Henrietta A. L.Hamlin, Missionary In Turkey*, Ticknor and Fields, Boston 1856.
- LANDON, Letitia Elizabeth, Mary HOWITT (ed.) *Fisher's Drawing Room Scrap-Book*, Fisher, Son & Co. London 1840.
- LENNEP, Mary E. Hawes van - Louisa F. HOWES, *Memoirs of Mrs. Mary E. Van Lennep: Only Daughter of the Rev. Henry J. Van Lennep, Missionary in Turkey*, Belknap & Hamersley, Hartford 1848.
- LEWIS, Reina, *Gendering Orientalism: race, Femininity and Representation*, Routledge, London 1996.

- LITHGOW, William, *The Total Discoursa of the Rare Advantures and Painfull Peregrinations of Long Years*, (ilk basım 1624), A. Murray and J. Cochran, Edinburg 1770.
- MESURIER, Henrietta Le, *Ismeer, or Smyrna and Its British Hospital in 1855*, James Madden, London 1856.
- MICHAUD, J-F - J. F. POUJOULAT, *İzmir'den İstanbul'a Batı Anadolu 1830*, çev. N. Demirtaş, İstiklal Kitabevi, İstanbul 2007, s. 29-30.
- Polonyalı Simeon, *Polonyalı bir Seyyahın Gözünden 16. Asır Türkiyesi*, Çev. Hrand D. Andreasyan, Kesit, İstanbul 2007.
- RIESS, Daniel, "Laetitia Landon and the Dawn of English Post-Romanticism", *Studies in English Literature 1500-1900*, Vol. 36, no.4 (Autumn, 1996), s. 807-827.
- ROLLESTON, George, *Report Smyrna*, George E. Eyre & William Spottiswcode, London 1856.
- SAID, Edward, *Oryantalizm*, Çev. N. Uzel, İrfan Yayınevi, İstanbul 1998.
- SANDYS, George, *Relation of A Journey Begun An: Dom: 1610*, W. Barrett, London 1615.
- SCHILTBERGER, Johannes, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1417)*, Çev. T. Akpınar, İletişim, İstanbul 1997.
- SENIOR, Nassau William, *A Journal Kept in Turkey and Greece*, Longman, Brown, Green, Longmans and Roberts, London 1859.
- ŞAHİN, Gürsoy, "Amerikalı Bir Misyonerin XIX. Yüzyıl Ortalarında Türk-Ermeni Kültürel İlişkileri ile İlgili İzlenimleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. II, S. I (Haz. 2005), s. 208-239.
- TEMPLE, Daniel H., *Life and Letters of Rev. Daniel Temple: for Twenty Three Years A Missionary of the ABCFM in Western Asia*, Congregational Board of Publication, Boston 1855.
- TRACY, Joseph ve diğ., *History of American Missions To The Heathen from Their Commencement to the Present Time*, Spooner and Howland, Worcester 1840.
- VIVANTI, Anna, *A Journey to Crete, Constantinople, Naples and Florence: Three Months Abroad*, Printed for Private Circulation, London 1865.

İzmir'e Gelen Kadın Gezinler

WHARTON, Grace & Philip, *The Queens of Society*, Harper & Brothers, New York 1861.

YOUNG, Marianne, *Our Camp in Turkey and the Way to It*, Richard Bentley, London 1854.

Web Kaynakları:

(Australian War Memorial)

<http://cas.awm.gov.au/item/ART14023.004> Erişim tarihi: 27.02.2012

(Victoria & Albert Museum, Londra)

<http://collections.vam.ac.uk/item/O146556/watercolour-smyrna/> Erişim tarihi: 5.11.2010

<http://collections.vam.ac.uk/item/O146552/watercolour-crusaders-castle-graia-gulph-of/>

Erişim tarihi: 02.02.2012